

A MAGYAR NYOMDÁSZAT TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉSE

1472-1877

**ÍRTA:
Dr. Ballagi Aladár**

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.
1878.

TARTALOM

Előszó

I.

Az eszme megtestesül. - A nyomdát a közszükséglet hozta létre. - A kéziratok kereslete. - „Az emberiség második megváltója.” - Hivatása. - A közvélemény megalkotása. - Kapcsolata a többi fölfedezésekhez. - Mikor találták fel? - Jehova négy betűje s a mozgatható betűk.

II.

A budai nyomda. - A renaissancenak köszönhetjük. - Behozatalában megelőztük a félvilágot. - Magyar nyomdászok külföldön. - Budai kiadó-könyvtárak. - Az első magyar könyv. - A krakkói magyar nyomda. - Kereskedelem és művelődés egy úton jár. - Luther. - A sajtót a reformatió, a reformatiót a sajtó segíti diadalra. - Erdélyi prot. nyomda-kisérletek. - A hazai első papirmalmok.

III.

A hazai első magyar műhelyet Nádasdy pártfogása mellett Abádi állítja fel. - Célja a félvilágosultság s a prot. hitelmék terjesztése. - Lengyel befolyás Abádi helyesírására. - Heltai és Hoffgreff műhelyével nyomdászatunk a fejlődés magasabb fokára lép. - Hangjegynyomás. - Magyar anabaptista könyv. - Polgári nyomdászaink miért maradtak idegenek saját hazájukban? - Erdélyben a három prot. felekezet külön műhelyeket állít fel.

IV.

Nyomdászaink súlyos helyzete. - Magyar prot. nyomdász - ezermester a javából. - A kóbor nyomdászok. - Bornemissza pátronust fogdos. - Üldözéstől tartva, hamis dátumot nyomtat műve címlapjára. - A török hódoltság területén sohasem volt nyomda. - Sajtóhibák okai. - Mind a 28 műhely prot. kézben.

V.

A katolicizmus a bukás szélén. - Az ecclesia militans szervezkedik. - Telegdi nagyprépost, Nagyszombatban nyomdát állít. - Egyidejűleg behozatik az előleges censura. - A XVII. században mindössze 4 kath. nyomda működik. - Apróbb prot. műhelyek. - Menyhárt deák szerződése a debreczeni tanácssal. - A debreczeni főbíró mint censor. - Németalföldi befolyás. - Könyvkötő műhelyek. - Német vandalizmus Debreczenben.

VI.

A fejedelmi nyomdák. - Ő Nagyságok buzgalma. - A szószéket a nyomda kezdi pótolni. - A fejedelemasszony munkáját nevetségessé akarják tenni. - A «fogadatlan prókátor». - A fejedelem erélyes föllépése. - Vallási pasquillusok: a szentháromság mint Cerberus. - Öreg Rákóczi kitépeti. - A jezsuiták taktikáját eltanulják s ellenük fordítják a protestánsok. - Az öreg Gradual. - Fejedelmi bőkezűség a nyomda körül.

VII.

Felvidéki műhelyek. - Mért nem keletkeztek korábban, s miért váltak állandókká. - A Breuer család. - Papírgyáraink a lengyel határon támadnak. - Nyomdászatunk műszaki sülyedése. - Szenczi Kertész Ábrahám kiválik társai közül. - A magyar Elzevir. - Mért nem kelendő Tótfalusi remek bibliája? - Fáradozásai; részvétlenség és üldözés a bére. - Vele bezárul a tudós és lelkesült nyomdászok sora.

VIII.

Az álmos kor. - Az „imprimatur”. - Főbenjáró sajtóvétség. - III. Károly ukája. - A Komáromi-Csipkés-féle bibliára rendezett hajsza. - Elő- és utócensura. - A privilegiumok aranykora. - Nyomdász-királyok. - A Landerer-család Budán és Pozsonyban. - A Royer és Paczkó család. - Az egyetemi nyomda.

IX.

II. József emeli sajtóügyünket. - Kik terjesztették el nálunk a szabadkőművesség eszméjét? - A nagyszebeni sz. András □. - A türelmi parancs hatása. - Kezdetleges könyvkereskedés. - A ponyva fénykora. - Csempészett könyvek. - Magyar nyomdák 1787-ben. - A Trattner család. - Az egyetemi nyomda első szerepre emelkedik.

X.

Nyomdánk állapota 1817-ben. - Miért nem virágozhatott akkoriban nyomdászatunk? - A censura rendezetlensége, kihágásai. - Inquisitor, szellemhóhér, homoeopathiai áldozat Törlésy gyógyásznak. - Privilegiumszerzés bajjal jár. - A nyárspolgár életmódja. - „A legelső hazafias könyvnyomtató.” - A magyar akadémiától nyert lendület. - De azért a komáromi kalendáriom a legelterjedtebb magyar könyv. - A vas-, majd Trattner-Károlynál a gyorsajtó is alkalmazást nyer. - Landerer és Heckenast.

XI.

1848. - A szabadsajtó. - Jótékony hatása. - Nyomdász-árszabály. - Színes nyomás. - Bankjegynyomda. - Itthon készült vas-sajtó. - Kliegl betűszedő-gépe. - A komáromi nyomda égése. - Hamvaiból csakhamar kikél. - Komáromi pénz.

XII.

A zsandár-politika lefolyása nyomdászatunk hanyatlására. - A nyomdász elveszti jobbjait. - Censura, rendőri felügyelet név alatt. - Virágnyelv a sorok közt. - A párizsi államcsínyt egy pesti lap, mint távirói sürgönyt, másnap közli. - Szent-Erzsébet legendája a színnyomás haladását mutatja. - Hangjegynyomás. - Budapesten Röck gyártja az első gyorsajtót. - Az alkotmányosdi, majd az alkotmány hatása.

XIII.

A nyomdászok társadalmi egyesülése. - Mi az iparszabadság eredménye? - A nyomdászok önképzője. - Egészségügy. - Ünnepek. - Nyomdász-szaklapok. - A szédelgés s az izgatók létrehozzák a strikeot. - Izgalmas jelenetek, harc és háború. - Menenius Agrippa meséje igazat mondott. - Idült baj az ármozgalom. - Újítások a nyomdai személyzetben: gyakornokok, nők, siketnémák. - A szedők keresete.

XIV.

Úri könyv-iszony. - A hirlapirodalom buján tenyészik. - Budapesten jelenleg annyi a nyomda, mint Lipcsében. - Vidéki nyomdánk. - Miről nevezetes Békés, Czepléd, Nagy-Kőrös? - Emich érdemei. - Márk krónikája. - A Franklin-társulat. - Találmányok behozatala. - Könyomda és egyéb sokszorozó iparágak. - Papirgyártásunk. - Az új ipar-társulatok sikertelensége. - A szédelgés visszahatást szült az iparszabadság ellen.

XV.

Kelet népe Keleten. - Georgia s Örményország első nyomdait Tótfalusi szereli föl. - II. Rákóczi Ferenc magyar ügyvivője állítja föl az első török nyomdát. - A mufti fetfája, a szultán rendelete. - Ibrahimnál, Konstantinápolyban megjelent művek. - Boszniába egy zimonyi iparos viszi be a nyomdászatot. - A szerb államnyomda. - A landorfejevári könyvnyomdász-egylet a buda-pesti mintájára alakult.

XVI.

A reformatió, nemzeti fejedelmeink pártfogása mellett, megteremti az oláh irodalmat. - Hazánkban nyomatják a legelső oláh könyveket. - A vallásos eszmék korában, dőreség magyarizálásról szólni. - Öreg Rákóczi, az oláh irodalom pátrónusa. - Geleji Katona terve, az oláhok civilizálásáról. - 1630-ban állítják fel az első nyomdát Havasalföldön. - A jezsuiták Buccowval, s a „két kalugyer”. - Pozsonyban nyomatják az első oláh könyvet latin betűkkel. - Magyarország missiója Keleten.

Előszó

Hajdanában a történetíró teljesen betöltötte hivatását, ha adatokat gyűjtött. A betűhöz tapadó történetírás kora volt ez. Tiszteletünkre és hálánkra érdemes időszak, mert minket, újabb nemzedéket, képesített arra, hogy természetes vállain magasabb fejlődési fokra lépjünk.

Int az idő, hogy elvalahára megfeleljünk kívánalmainak. Be kell látnunk, hogy nemzeti haladásunkkal egyező mérvben növekvő igényeinket, a történetírás ama régi módja nem elégítheti ki többé.

Tudományos művet régenten csupán a tudósok olvastak. A mai világban az ismeretszerzés nem egyedül a választottak kiváltsága. A tömeg, mely belevegyül a kor mozgalmaiba, szintén részt kíván abból. S a jövevény alig tette be lábát a tudósok verejtékével fölszentelt tornácokba, már igényekkel lép föl. Tartalmát, s okulás mellett élvezetet keres tudományos olvasmányaiban.

Úgy rémlik előttünk, mintha mívelt közönségünk imígyen beszélne: Romokat látunk magunk körül, óhajtanók már látni a hajdani társadalmat is, mely ez omladékokat megeleveníté. A letűnt eszmék s világnézetek viszontagságait feszült figyelemmel kísérnök. Az öröm és bánat emlékeit érdeklél tanulmányoznánk. Apróra vágnánk megismerni a kolostor s a lovagvárak, a műhely s a tanácsterem, a parasztgunyhó s a királyi udvar erkölceit, szokásait. Szeretnők nyugalommal, élénk rokonszenvvel s mégis kritikai megfontolással mérlegelten, az ősökkel együtt érezni szenvedéseiket, együtt ittasulni meg dicsőségük mámorától, átélni velök szenvedélyeik lázát, - hogy szellemünk üdüljön, midőn az emberiség multja, a világ eseményeinek ezerszálú bonyodalma, lelkünkben tiszta, éles és arányosan csoportosított képekké válnak.

Nem kívánjuk a történetírótól, hogy szünetlenül mutogassa az állványokat, melyeket műve fölépítésénél használt. Tekintetünket egyedül a *kész* épületre szögezzük, tudva, hogy állványok nélkül nem lehetett azt megalkotni.

De megvárjuk a történésztől, hogy bizonyos tekintetben művészi munkát végezzen. Hogy bölcselmi fölfogással, rendező értelemmel és élénk képzelemmel fogja föl és vesse egybe az eseményeket. Hogy az események fölött ítélő szellem sokoldalúsága, az indokolás, az egyénítés, a nyelvkezelés elragadó bája tegye hangzatossá, élvezhetővé, igazzá és tanulságossá a valódi történelmi művet.

Körültekintő emberekben sohsem szenvedtünk hiányt. A mai kornak meg éppen egyik jellemző sajátsága az újságvágy, az erős hatások iránti törekvés, s a merőben utánképzési tehetség. S a koreszmék jótékony esője után, napjainkban gomba módra szaporodnak *úgynevezett* művelődéstörténelmeink. Úgynevezett, mondjuk, mert effajta irodalmi termékeink tulajdonkép csak külsőleg, tárgyalási modorban s beosztásban különböznek a régi csataleírásoktól. Lényegileg, bensőleg, - alig valamiben.

Vajjon lehetséges-e még most egyetemes magyar művelődéstörténelmet írni, mely cég a hajdani összes tevékenység, a belélet, az egész régi világrend felölelésére van hivatva? Szalayval együtt, nem hisszük, hogy már elérkezett volna az idő, mely ezen eszménynek megfelelő művel gazdagíthassa irodalmunkat.

A történetírás minden ágában a kutatás gazdagsága az alapvető tényező. Míg művelődéstörténelmünk egyes ágait külön rajzokban nem bírjuk: nem lehet reményünk arra, hogy az összeomlott régi világnak csak megközelítő hű rajzát is, óriási képbe foglalva szemlélhessük.

Mi ez irodalomtörténeti tanúlságot figyelembe vettük. Ismerni véltük erőnket is, s úgy fogtunk e munka kidolgozásához, melyben művelődéstörténelmünk összes múltjából csak egyetlen egy tényezőt támasztottunk föl. Mert éreztük, hogy fölvelt tárgyunk régibb vonatkozásai, századunk egészen elűtő szelleme miatt, csak a *részletezés* által válnak érthetővé, érdekessé és igazolttá.

A részletek megvilágítására, háttérül, olykor nem szorosan ide tartozó dolgokra is kiterjeszkedtünk. Úgy gondoljuk, hogy ahol egy társadalom összes szervezetéről van szó: nagy egyoldalúság ottan egyetlen tudományág szempontjából szólni. Juttattunk is hozzámért osztályrészt a többinek is belőle.

Egy porszem művelődéstörténetünk nagy épületéhez akarna tehát lenni e munkánk, melyen oly figyelemmel, annyi gondnal, s oly szeretettel dolgozánk. Úgy beleéltük magunkat e műipar történelmébe, hogy munkásainak örömet-bánatát a magunkévá tettük. Érzéseinket összefontuk az ő érzéseikkel, gondolataink nyomon követték az ő gondolkodásmódjukat, képzelőműnkkel odatapadtunk az ő élményeik közé, s melléjük sorakoztunk valamennyi ellenségeikkel szemben.

Felöleltük a magyar nyomdászat egész történelmét, sőt többet annál. Nemcsak ami körül az emlékezet nimbusa fénylik, a mely élet körülöttünk hullámszik, hanem azt is vizsgálódásaink körébe vontuk, amit a jóhiszemű remény mintegy tündér-álomban szemlél, vagy legalább látni vél.

Igyekezünk mindezt a szó igaz értelmében feldolgozni.

Ennélfogva kútfő-tanulmányon alapúlt jelen értekezésünk feladata: művelődés- és irodalomtörténetünk egyik rég érzett hiányának kipótlása. Ideje, hogy végre megismerjük nyomdászatunk történetét; mert mindaz, ami eddigelé e tárgyban íratott, e műiparunknak vagy csak rövid időszakra menő múltját vette fel, vagy épen csak egy nyomdáét.

Az adatok colossalis tömege, melyre támaszkodánk, nem szorított arra bennünket, hogy csak esetleg kezünk ügyébe eső bogokkal kötögessük össze a történelmi fejlődés különböző ágait. De kényszerített arra, hogy elhagyjuk a felhasznált kútfőknek lépten-nyomon idézését; mert különben e munka vázának minden porcikájához más-más forrást kellett volna kijelölnünk. Ez egyfelől értekezésünket szerfölött megnagyobbította volna, másfelől a nyomdászat történelméhez méltó szép kiállítás harmoniáját tarkázta volna egész az ízléstelenségig.

Szakértők bizonyára annyi újat fognak találni e munkában, hogy haszonnal olvashatják. Örvidenénk, ha kidolgozása is megütné a mértéket.

Kis értekezésünket, jóakaratumk mellett, vegye a közönség egy nagyobb munka zálogául, melynek a mostani csak vázlatát képezi.

I.

Az eszme megtestesül. - A nyomdát a közszükséglet hozta létre. - A kéziratok kereslete. - „Az emberiség második megváltója.” - Hivatása. - A közvélemény megalkotása. - Kapcsolata a többi fölfedezésekhez. - Mikor találták fel? - Jehova négy betűje s a mozgatható betűk.

A középkor véghatárán, kicsiny műhely egyszerű munkása ernyedetlenül dolgozik nagyszerű eszméje megtestesítésén, mely körvonalaiban lelke előtt dereng. Csak a kivitel hiányzik. Vas akarata azzal is megküzdött, és végre meglegelte, a mit keresett: feltalálta a szétszedhető betűket.

Magában véve oly csekélység: egy darab fa vagy érc, végén domborodó parányi jellel, mely festékbe mártva alakos nyomot hagy a papiroson, - ki hitte volna akkor, hogy e mozgatható betűkben világmozgató hatalom rejlett!?

A megújódásra vágyó szellem a XVI. századtól fogva, a középkor egész társadalmával szakadatlan harcban állott, melynek végcélja az volt, hogy az ó-világ romjain építhesse fel az új-világot, megdöntve az egyházi és a világi zsarnokságot, ipart léptetve a harcias szellem, tudományt a metafysika, astrologia és alchymia ábrándjai helyére.

Eleintén a szellemek forradalma vezetésére hivatott főtényezők zajtalanul fejlődnek, mintha a küzdelem, mely körülöttük megkezdődék, rájuk nézve érdektelen volna. Csak később, akkor is inkább közvetve, vegyülnek belé a harcba, melyben győzedelmük lesz kivívandó.

A nyomdászati is, egyike e tényezőknek, mély csendben, szerényen lép fel, *mint az új társadalom nőttön-növekvő igényeinek következménye*. Ebben rejlett nagysága. A nyomda is, mint annyi más eszme és találmány, épen azért vált oly üdvössé az emberiségre nézve, épen azért nőtte ki magát hatalommá, mert régen érzett, általános *szükségletet* elégitett ki.

A «dicső» classikus korban, a rabszolgák és katonák profanum vulgusában, az irodalmi művek vajmi kevés hivatott olvasóra találtak, s teljesen megfelelt a szükségletnek a kézirat-másolás azon lassú módja, mely ritkává és drágává tette az emberi szellem termékeit. Nagyot fordult az idő kereke a középkor végső éveiben. Igaz, hogy az olvasás gyönyöre még mindig jó részben a dúsgazdag egyház s a főnemesség szabadalma volt, de midőn a scholastika bölcsészet a catholicismust határozott diadalra segítve, a szellemi forrongásnak új irányt adott s a tudvágyók ezrei lepték el az európai egyetemeket: a folytonos *kereslet* napról-napra égetőbb szükséggé tette a kéziratok gyors és olcsó sokszorozását.

Majd újabb fordulat áll be, a mozgalom más irányt vesz, melybe a lelkesedés önt életet. Mindenfelé tanulják a classikai irodalom kulcsát, a görög nyelvet, még többen a latint, a tehetésebbek mindakettőt. Még a keleti császárság barbár görög- s latinja sem marad mívelők nélkül; szükség volt ezekre is, hogy az ó-kor remek hagyományai láncolatában hézag ne maradjon.

A kolostorok porából új életre hívott felfedezések másolását már-már nem győzik az irnokok, midőn megjelenik a világ piacán «az emberiség második megváltója» - miként Luther nevezé a nyomdát. S a renaissance műveit Velence, Milánó, Verona, Flórenc, Trevisó, Bologna, Párizs, Buda, Nürnberg tudós nyomdásza, a sajtó ezer karjaival, alig képesek megörökíteni.

A százados sötétségből mindennemű értelmiség, Európa-szerte fényes ébredésre virradt. A felvilágosodás terjed, az új irodalmi termékekkel arányban növekszik az olvasó közönség, mely mohón veszi, kapkodja az ó-classikai irodalom, majd még inkább Erasmus, Reuchlin, Buddaeus, Morus, Luther, Melanchton stb. iratait.

Leginkább ez a kereslet segíté elő az új találmány gyors és sikeres foganatosítását, s egyedül ügyengető gyanánt tekinthetjük a műipari anyagok, papír, festék, nyomdász-eszközök tökéletesbítését, valamint a fametszés elterjedését is.

De legjobban biztosítja a nyomdászat sikerét az emberiség nagy részének, az ó-világi rabszolgáknak felszabadulása, mely egyfelől az ipari tevékenységet hívta fel munkára, másfelől rendkívüli mértékben emelte az olvasási kedvet.

Valóban, Guttenberg találmánya volt arra hivatva, hogy eltörölje a szellem hűbériségét s a szabad vizsgálat mellett gondolat-szabadságot teremtsen. Meg is szabadítja az emberi szellemet az egyház kizárólagos gyámkodásától s ezzel visszaállítja a lelkiismeretet természeti jogaiba. Olcsósága által a szellem-elődök felhalmozott kincstárát megnyitván a polgári rend előtt is, az olvasó közönséggel rendelkező író nincs többé arra kárhoztatva, hogy miután műveit életében nem olvasták, sírja felett zengjék el a dicsőítő himnuszokat; fáradozásai jutalmát elnyeri már földön léte alatt, mert *befolyása* van saját nemzedékére, kortársaira s az utódokra egyaránt.

Ezentúl hiába iparkodnak csuha, kámzsa alá rejteni a Jézus Krisztus által hozott világosságot. A gondolat ezerszeresen kinyomatva, dacol az üldözéssel; ha itt elnyomják, kitör amott s eget kér. A szellem társalog a szellemmel Európa egyik szélétől a másikig. A gondolkodó leírja eszméit ma, s a kiejtett szó holnap az értelmiség összes birodalmában forgalomban van.

A keresztyénség hit-egységet teremtett, a nyomdászat az egész szellemvilágot ölelte fel s megalkotta a szellem-egységet, a gondolat-közösséget, a közvéleményt.

Látnivaló, hogy a haladó új irány nem a nyomdától, az ipari fejlődés eme nevezetes tényezőjétől származik; a sajtó annak egyedül anyagi segédkezője, mely a modern eszmék terjedését, s ezzel diadalát is, lehetővé tette. Ez is, mint a többi nevezetes találmány, a renaissancera vágyó szellemnek nyilvánulása és előmozdítója.

A műipari felfedezések, épen mert oly szoros kapcsolatban állanak egymással, mint a bolt-hajtás egyes kövei, - ezen viszonthatásuknál fogva emelkednek világtörténelmi fontosságra, mely abban áll, hogy általuk minden összeesküdni látszott a régi rendszer ellen.

Az iránytű feltalálása egy új világgal, s ezzel szélesebb látkörrel ajándékozta meg az emberiséget; a puszkapor megkezdi a rablóvárak rombadöntését, s a lovagok, minden komoly munka ellenzői, átokkal ajkukon buknak le váraik meredélyeiről; a könyvnyomtatás tágabb körben terjeszti a szó hatalmát, ernyedetlen hévvel kovácsolja a szó tüzes villámain, melyek először is az emberi szabadság elnyomóira sújtanak le...

A régi világ mindenestül kifordult sarkaiból, s az új eget és földet váró ember is elérte, a mi után sovárgott.

A mívelt nemzetek 1840-ben ülték meg a könyvnyomtatás feltalálásának négyszázados évfordulóját. Hibásan! 1440-ben még egész fatáblákat használtak holmi kisebb szövegek lenyomatására, ami lényegileg nem is volt új, sőt e téren, már az ó-korban, külön kísérleteket tettek. Ballagi Mór írja, hogy a zsidóknál a Jehova neve oly nagy tiszteletben állott, hogy azt kiejteni nem volt szabad. Csak a főpap ejthette ki egyszer egy évben, a legnagyobb ünnepen,

az engesztelés napján, a mikor egy lemezre felírták e szent nevet, s ezt a főpap homlokára kötötte, s úgy ment be a szentélybe. Azonban, hogy azon név leírásánál olyasmi ne essék, a mi által az imádott név megszensteleníttetnék, a Thalmud szerint a Jehova névnek a lemezre való leírását úgy eszközölték, hogy négy ércrudacska végére a Jehova névnek egy-egy betűjét kimetszették, s akkor a főpap a négy rudacska öt ujja közé fogván, azt egyszerre lenyomta az említett lemezre.

Íme a nyomdászat találmánya a Thalmudban, mely Krisztus születése utáni első századokban készült; és mégis az emberiségnek többet ezer évnél kellett várakoznia, míg általánossá vált, csupán azért, mert a gondolatközlés eszközei tökéletlenek lévén, senkinek sem jutott eszébe a Thalmudban említett egyszerű, találékony eljárást tovább folytatni és a nyomdászat mesteriségét kifejezni. Annyi bizonyos, hogy a nyomdászatot nem említők a legnagyobb fölfedezések sorában, ha mindvégig ezen, vagy az 1440-ki tökéletlen módnál marad.

Guttenberg csak tíz évvel később jött az új találmány jövőjét megalapító szerencsés gondolatra. 1450-ben kezdi meg a fatáblák szétreszelését, s ezzel a lenyomandó szöveghez alkalmazható, különálló, mozgatható betűk használatát. Tulajdonképp pedig 1453-ban, midőn keleten a római birodalom régi alkotmányát a barbarismus megdöntötte: nyugaton akkor mérte Guttenberg a barbarismusra a halálos csapást. A könyvnyomtatás feltalálója u.i. ez évben látott hozzá a könyvek mai módon való nyomtatásához, amennyiben a betűk egyenlőségére törekedvén, azokat olvasztott ónba nyomta, s ezzel tartósabb, mozgatható betűket állított elő.

A találmány Schöffér lényeges javításával előbbre vitetvén, gyorsan terjedt el Német-, Olasz- és Franciaországban. 1472-ben, midőn Svájcban létesült az első nyomda, Tamás mester, nagyszebeni származású hazánkfia (Thomas Septemcastrensis de Civitate Hermanni) Mantuában már saját könyvnyomtató műhelyével dolgozott.

II.

A budai nyomda. - A renaissancenak köszönhetjük. - Behozatalában megelőztük a félvilágot. - Magyar nyomdászok külföldön. - Budai kiadó-könyvárúsok. - Az első magyar könyv. - A krakkói magyar nyomda. - Kereskedelem és művelődés egy úton jár. - Luther. - A sajtót a reformatió, a reformatiót a sajtó segíti diadalra. - Erdélyi prot. nyomda-kisérletek. - A hazai első papirmalmok.

Az alatt idehaza a XIV. század eszmei mozgalmak nagy hullámokat vertek, s a budai egyetem felállításával az irodalmi művek kereslete szerfölött emelkedett. A nyomda már szellemi szükségletté vált, s a súlyosan érzett hiányon Geréb László budai prépost és alkancellár kívánt segíteni. E tudós főpap, a tudományok iránti szent lelkesedéstől ösztönözött, Hess Andrást Velencéből Budára hívta, s ott általa 1472-ben az első hazai nyomdát berendeztetette.

Miért nem tette tudománykedvelő Mátyás királyunk, a budai könyvtár világhírű alapítója, e lépést?

E kérdésre a feleletet abban véljük feltalálhatni, hogy a finom ízlésű királynak, a hófehér hártján, a legszebb betűalakokkal s festett ékítményekkel Budán s Flórenceben készített codexek - igen természetesen - jobban megnyerték előszeretétét, mint az új találmány egyáltalában dísztelen első kísérletei.

Budán, Hess műhelyében, a nyomdászat ezen őskorában, valószínűleg a «Magni Basilii de legendis poetis» című könyv került ki legelőbb a sajtó alól; kolophona: Sic finis libelli Basilii est per A(ndream). H(ess)., az évszám nincs kitéve. Hozzájárul: Apologia Socratis.

Ezen és egyéb kisebb munkákon kívül Hessnél egyetlenegy nagyobb mű készült el. Hazai sajtónk első vaskosabb terméke, a pergamentot megközelítő vastagságú, ritka finom és fehér papírra, a római minta nyomán kerek (latin) betűkkel van nyomva, nem az akkoriban általánosabb divatú góth betűkkel. Irodalmi körökben «Chronicon Budense» név alatt ismeretes, valóságos címe azonban: Chronica Hungarorum, mely a kolophon tanúsága szerint: Finita Bude Anno dñi M. CCCC.LXXIII. in uigilia penthecostes: per Andreã Heßs - vagyis 1473 június 5-én jelent meg.

A 67 levélre terjedő kis ívrétű könyv, tartalmára nézve, a Thúróczy-féle krónikával legnagyobb részben megegyező két részre oszlik, tárgyalván a magyar történetet a hunok mesés eredetétől kezdve Mátyás király koronáztatásáig.

Kezdeté ajánlat: «Ad uenerandum dñm Ladizlau prepositu ecclesie budeñ: prothonotarium apostolicu: necnon uicercancellariu serenißimi regis Mathie i cronica hugarorum Andree prefatio», mely után «Incipit prima pars cronice de origine hugarorum».

Ezen «editio princeps»-ünkből egész Európában kilenc példány ismeretes, melyek, Jankovich gyűjteményéből a magyar nemzeti múzeumi, a pécsi püspöki, Hildebrand gyűjteményéből József főherceg, a müncheni királyi, a bécsi cs. k., a prágai és lipcsei egyetemi könyvtárak tulajdonát képezik. Magángyűjtemények közül Rossi Miklós könyvtára Rómában, Czartorisky Lászlóé Halicsban dicsekedhetnek e becses kincs birtokával.

A hozzánk erősen behatolt renaissance eszmeáramlat, melynek maga Mátyás király is pártfogója és híve volt, boldogított minket ily korán az új találmány áldásaival.

Méltó önérzettel emlegethetjük, hogy a nyomdászat meghonosításában megelőztük Belgiumot (Alost) és Hollandiát (Utrecht), hova csak a következő évben hozatott be. Angol-

(Westminster) és Spanyolország (Valencia), csak 1474-ig, Cseh- (Pilsen) és Lengyelország (Krakkó) 1475-ig, Ausztria (Bécs) és Dánia (Odensee) 1482-ig, Svédország (Stockholm) 1483-ig, Morvaország (Olmütz) 1500-ig viheti vissza legrégibb nyomtatványát: míg Berlinben csak nagy későn, 1540-ben, Havasalföldön (Szt. Agora zárda) 1630-ban, Észak-Amerikában (Cambridge, Massachusetts állam) 1639-ben állítottatott fel az első nyomda.

A mi budai nyomdánk azonban csakhamar megszűnt. Némelyek Hess halálában keresik a megszűnés okát. De ez a vélemény meg nem állhat, mert azon esetben külföldön dolgozó magyar nyomdászt könnyen kaphattak volna a műhely vezetésére. Említettük már Szebeni Tamást, ki 1472-81-ig Mantuában, majd Modenában saját üzlettel bírt, s rajta kívül már ezen időszakban: Brassai vagy Feketealmi Holló András 1476-86-ig Velencében, Erdélyi Bernát 1478-ban Páduában, a dalmata (Dalmatinus) György mester 1480-ban Velencében, Feketealmi Márton 1481-ben ugyanott, Magyar Péter 1482-ben Lyonban mint nyomdász működött. Ezek közül bizonyára könnyű lett volna megnyerni a haza számára képzett könyvnyomtatókat; de valószínű, hogy a műhelyet valami elemi csapás pusztította el, a nyomda romjainak pedig nem akadt új patrónusa, holott e nélkül a befektetett tőke elvesztésétől tartva, egészen új műhelyet senki sem mert állítani.

Bár a könyvnyomtatás ez időben már szükséggé vált hazánkban, a könyv-keresletet bizvást kielégíték az 1484 óta nagyszámmal támadó budai kiadó-könyvárúrok. Feger Tibold, Ruem György, Paep vagy Pap János, Kaym Orbán, majd örökösei, Wardiai István, Nagybányai Heckel István, Schaller Jakab, Murarius Antal, Milcher Mátyás, Sessardiai Lénárd, a protestans volta miatt megégetett Grynaeus György és Prischwicz Mihály, egész a mohácsi vészig, a nyomdászat pótlékáról akkép gondoskodtak, hogy külföldre, jól felszerelt nyomdákba küldvén ki a kéziratot, ott gyorsan és díszesen állíttatták ki a hazai egyházi szertartási és történelmi műveket. Így csak a kész munkának mérsékelt árát kellett letenni, s a kiadó nem szorult nagyobb tőke veszélyeztetésével berendezendő saját nyomdájára, mely pártfogó nélkül egyébként sem állhatta volna ki a versenyt a külföldön már nagyobb számmal létező nyomdák ellenében.

A budai könyvárúrok csupa magyar tárgyú, de latin nyelven irt könyveket adtak ki. Az első magyar nyomtatvány, szent István jobb kezéről szóló magyar ének 1484-ben Nürnbergben, Koburger Antal híres nyomdásznál hagyta el a sajtót. De e munka elveszett vagy lappang; könyvészetünk csak emlékét s ezen kezdő versszakát tartotta fenn:

O deucheoseeges zenth iob keez
mel'et magyar ohaitua neez,
draagha genche neepeunknec,
nag' eoreome ziueunknec.

Még ötven évig kellett várnia a magyar irodalomnak, hogy az ő termékei számára is megnyílják a nyomda; s ez időközben ismét csak a kéziratokra szorítkozott, melyeket a pálosok, dömések, néma barátok, sőt az apácák is zárdái magányukban nagy szorgalommal készítettek. Külföldön azonban folyton találkozunk magyar nyomdászokkal: Garay Simon 1491-ben Velence, Basay (Ungarus) 1494-ben Cremona, a szintén magyar Bakatár Miklós Pilsen városában saját műhellyel dolgoztak.

Perényi Gábor özvegye, Frangepán Katalin volt az első, ki magyar irodalmi terméket bocsátott sajtó alá. Fia nevelőjével, Komjáti Benedek szerzetessel, lefordíttatván szent Pál leveleit, 1533-ban Krakkóban nyolcadrét-alakban kinyomatta. A kiadás történetét Komjáti így adja elő: «Jollehet penyg hogy the nagybaagodnal azon benth Pal Apaßtalnak leuely: magyarazua valaanak, demaga the Nagba: engemet onzol ß ynth vala, hogy meg lathnam, ha mynd, meg

volna s yo modone? s yo keeppene? mely magyarázatoth mykoron en lattam volna, ennekem nem tetewuek hogy yol magyaraztaak volna, kynek nem csak az ertelme de meeg az oluasasa ys, neheznek teczyk vala. Azeerth the nagyba: engemeth keerny kezde, hogy ennen magam magyar nyelwre fordoytanam...»

A derék úrnőnek kapcsos bibliája kényelmetlen olvasású lehetett, s részben e kicsinyes indokból, részben a szent írás tartalmának igaz megismerése utáni vágytól ösztönözöttve: segítette zöld ágra a magyar irodalomnak máig fennmaradt *első* nyomdai termékét. Mert bár, Heyden Sebaldnak két évvel előbb, szintén Krakkóban kiadott: *Puerilium colloquiorum formulae* című munkájában a latin, német és lengyel szöveg mellett magyar is foglaltatik: ez a mű mégsem sorolható a tiszta magyarok közé; épúgy nem, mint az ugyancsak Krakkóban, ugyancsak 1533-ban, ugyancsak a Perényi-család pártfogása mellett kiadott Murmelius János *Lexicon*a, mely szintén Vietor Jeromosnál jelent meg, latin, német s magyar szöveggel.

Két évvel utóbb szintén Krakkóban Ozorai Imre békési prédikátor a Krisztusról és Anti-krisztusról szóló, protestáns szellemben élesen vitázó iratot (második kiadása 8-r. Krakkó 1546), 1536- és 38-ban ugyanott Gálszécsi István két könyvet, 1536-ban Pesti Gábor fiatal tudós pap Bécsben négy evangéliomot s Aesopus meséit, 38-ban pedig hatnyelvű szótárat nyomtatott. Az utóbbi évben Farkas András krónikát, Székely István 1538-46-ig négy különböző munkát adott ki Krakkóban.

Krakkó városa nevezetes szerepet vitt művelődéstörténelmünkben. A XVI. század elején már legyűrte Velencét, s csomópontjává lett legélénkebb kereskedelmünknek. Velence régi jelentősége oda volt mind örökre; a dalmát partok sem terelték maguk felé a kalmárokat. Délnyugati összeköttetéseink lazultával a magyar kereskedelmet, mely a török foglalás óta elvesztette a keletre menő nagy transito forgalmat: ez időtáiban már számbavehető verseny nem gátolta abban, hogy irányt változtasson. A délkeleti forgalom részben megmaradt ugyan, de csak Vereczkén és Duklán át, míg az Erdély, Felső-Tiszavidék és Felső-Magyarországból kiinduló új irány észak és északnyugat felé, Krakkón és Toronyán (Thorn) át Danczkának (Danzig) tartott, hol elérte a balti tengert, a régi Adria helyettesítőjét.

Megállapított tétel, hogy a művelődés és a kereskedelem egy nyomon jár. S valóban azt tapasztaljuk, hogy tanulóink is 1492 óta nagy számmal járkák a krakkói egyetemet, hol önálló magyar bursát alkottak. Később Melanchton hírneve által vonzatra, többen tódultak ugyan Wittenbergába, de oda is Krakkón és Braszlón (Boroszló) keresztül vitt az út.

Bécs az egyetlen város, mely a XVI. század elején Krakkóval némileg versenyezni volt képes. Míg azonban Bécsben, a haza határaihoz való közelsége dacára, 1550-ig csak négy magyar munka nyomtatott: addig Krakkóban tizenhat magyar könyv, s azután is, az egész század folytán több magyar mű hagyta el a sajtókat. Székely István Soltar Könü-jéig valamennyi Krakkóban nyomtatott magyar munka Vietor Jeromos nyomdájában állíttatott ki; de már az említett mű kolophonán ez áll: «Krackoba nyomtatot Ieronymus Vietor felesighe Hazanal Strikouia beli Lazar által szent Mihál' huanac hatodic napian mikor iruanac (így) üduözeytenc szuletisenec ezer ötszaz neüenniocz istendeybe.» Következő évben ugyancsak Vietor özvegyénél Dévay Biró Mátyás *Orthographia Vngaricaja*, két év múlva Strikoviabeli Lázárnál Batizi András Kereztyni tvdomanrvl valo könyveczke-je, végre «Cracoba nyomtatot Kerekotzki Ferencz által. 1550» Sztárai Mihálynak *Az igaz papságnak tiköre* című munkája.

Ez a viszonyokhoz mérten élénk irodalmi tevékenység azon mozgalmasabb élet előhullámainak tulajdonítandó, melyet a nagy hitújítás keltett hazánkban.

Nyomdászat és reformatió, bensőleg egyesülve, közös erővel vágták szét az emberi szellem szabad szárnyalását lenyűgöző bilincseket. A nyomdászat önmagában véve, mindeddig úgy-

szólván öntudatlanul harcolt a saját visszaélései által megviselt papismus, s az összes középkori államszervezet ellenében, hasonlítva a delejtűhöz, mely bár nem látja a révpártot, de oda mutat. A határozott, irányadó jelszót Luther mondja ki, s élére áll a forradalmi romboló iránynak, hogy a romokból új épületéhez szilárd anyagot nyerjen.

A wittenbergi barát fölemeli szavát a biboros halandók ellen. S mintha az ó-rege Aeolusa volna, éles, csiszolatlan hangja mint a szélvész kél körülra egész Európában, hogy megtisztítsa a levegőt. Kitörése durva és sértő volt; mert a sokáig elfojtott érzések, ha egyszer tolmácsolóra akadnak, nem is találhatnak síma kifejezést; mert az addigi ebi alázatot az öntudatra ébredő emberi érzés gyorsabban váltotta fel, mintsem felszínre ne hozta volna magával mindazt, amit félezreden át maga alá temetett, a gyanút, elkeseredést, az átkokat...

Roppant mérvű mozgalom indul meg a lelkek birodalmában, mely már nem csak az értelmiség és vagyon tetőpontján állókat, hanem a mindinkább emelkedő összes polgári osztályt is érdekelte. Luther a tömeghez beszélt, mint minden forradalmár, azt vitte belé mindenestül a küzdelembe, mert érzé, hogy a nagyszerű reform-kérdéseket csak a tömegre támaszkodva oldhatja meg.

A nyomda, mely mindeddig inkább csak curiosum volt, a világrázó mozgalomnak közegévé szegődik. Luther e nélkül aligha lett volna egyéb híres szakadár eretneknél. De a nyomda aegaeoni karjaival széles körben biztosítja befolyását, s diadalra segíti a papismus elleni visszahatást, a gondolat-szabadság eszméjét ép úgy, mint önmagát. Mert a nyomdát is csak a reformáció emelte ki a tudósok szűk köréből, csakis az tette az emberiség közkincsévé, világhatalommal nagy hatalommá.

Az olvasás tanítása fokozott hévvel indul meg, s minél több tankönyv válik szükségessé. Általában véve, a protestantismus az iskolákra s a biblia olvasására fektetvén a főszűrt, gondoskodnia kellett tankönyvekről s a szent-írás anyanyelven való készítéséről, melyek a nyomda által sokszorozva, lehetőleg széles körű elterjedésre voltak hivatva. Ennek ismét az lón a következménye, hogy a nép nyelvéből az irodalmi nyelv alakult meg.

Dicső fejlődési menet, mely után életszükséggé vált a nálunk is meggyökerezett protestantismusra nézve, hogy magát a távol külföldtől nyomdai viszonyaiban is függetlenítsse. Mert csakis belföldi nyomdák által érhetette el azt a célját, hogy az irodalmi termelés, a tan- és szent könyvek, minél gyorsabban és minél nagyobb számban terjesztessenek el az országban.

A szellemek illetén áramlata hozta magával a nagyszabedű kézisajtó felállítását, még 1529-ben. Igaz ugyan, hogy ez is csakhamar elenyészett; azonban 1534-ben utóda támadt ugyanazon a vidéken, Brassóban.

A brassai mőhely kevés idő múltával hazulról földözhetette papírszükségletét, mert már 1546-ban, Fuchs János és Benkner János költségén, Hanes nevű lengyel ember felállítja a hazánkban emlékiratilag bebizonyítható legelső papírmalmot Brassóban, a Vidombak partján.

A régi papírosokon található vízjegyek vizsgálata után azonban még előbbre tehetjük a belföldi papírgyártás kezdetét. Bártfa város levéltárának u. i. már 1532-ki iratain fordul elő, mint vízjegy, a hazánk címeréből vett kettős kereszt egy koronázott címerpajzson. Ha meggondoljuk, hogy az országos címer kizárólag a hazánkban készült tárgyakon alkalmaztatott, annyival inkább föltehető, hogy nálunk már 1532-ben léteztek papírmalmok, mert hozzánk még Róbert Károly hozta be Olaszországból a papír használatát. Azonfelül a papírost már réges-régen alkalmazták ablaküveg helyett. Erre vonatkozik a pozsonyvárosi levéltár emez érdekes adata 1542-ből: «Drei Fenster in die Zigerin, darzue papier 6 Sch. 15 Den.» Itt csupán a fölött támadhat kételyünk, hogy a «papier» alatt vajjon nem lantornát, a marha-

böndőről levont átlátszó, finom hártyát kell-e értenünk, melyet hazánk némely zugaiban ma is ablakul használ a szegénység.

A brassai műhely, melyről a papírgyártás kérdése előtt szólottunk, húzamosabban virágzott nyomdáink elseje volt. Alapítá Honter János reformátor s brassai lelkész, ki a bázeli egyetemről visszatértében onnan hozta a fölszerelést. A nyomda zsenjei az augsburgi hitvallás és Luther iratai voltak.

A százok szebeni és brassai nyomdái hazaiak ugyan, de csupán latin, görög és német műveket készítvén, nem nevezhetők szorosabb értelemben vett magyar nyomdának. Igazi magyar nyomdánk még mindig nem volt.

Erre sem kellett soká várakoznunk. A hajnal első hírnöke, Erdősi Sylvester János, már itthon nyomtatott művében énekli áhítattal, lelkesülten:

Az ki Sidoul / ęs Görögöl ęs vigre Diākul
Szol vala righen / szol nēked az itt Mağarul.
Minden nipnek az ü nelwiñ / hoğ minden az iſten
Töruiniñ il'en / minden imāğğa newit.

III.

A hazai első magyar műhelyet Nádasdy pártfogása mellett Abádi állítja fel. - Célja a felvilágosultság és a prot. hitesszék terjesztése. - Lengyel befolyás Abádi helyesírására. - Heltai és Hoffgreff műhelyével nyomdászatunk a fejlődés magasabb fokára lép. - Hangjegynyomás. - Magyar anabaptista könyv. - Polgári nyomdászaink miért maradtak idegenek saját hazájukban? - Erdélyben a három prot. felekezet külön műhelyeket állít fel.

A magyar könyvek kereslete már jóval nagyobb mérvet öltött, hogysem sokáig lehetett volna halogatni egy magyar nyomda szervezését. E körülménynek köszönhetjük, hogy alkalmasint már 1536- vagy 37-ben Nádasdy Tamás horvát bán, későbbi nádor, újszigeti jószágán (görögösen: Neanesos; oklevelekben Insula nova) Sárvár mellett Vasmegyében, berendeztette az első magyar nyomdát, s azt Abádi Benedek, utóbb szegedi lelkész gondjaira bízta.

Az újszigeti nyomda első terméke végső lapján, négy mezőre osztott paizson a Nádasdy és Kanizsay családok egyesített címere díszes fametszvényben foglal helyet. A metszvényen legfölül 1537 évszám áll, mely alkalmasint a nyomda fölállításának évét jelzi.

Annyi bizonyos, hogy nem Abádi volt az első újszigeti nyomdász. Ő még akkor csak tanulta a nyomdászatot Krakkóban, mikor a teljesen fölszerelt újszigeti műhellyel már valami kontár bajlódott.

Abádi ezen elődjéről «Az könnü nyomtato ißteni keduet kiuān annak / az ki ezt oluaßba», feliratú utószavában így emlékezik: «Ha valahol az nyomāßban valo vitekre találssz / abbol en tüled boczānatot kirek. Mert hoğ meg êrczed ez könnuet nem en kezdettem el / hanem mās / kit az io vr ßok ideig / nağ költßiguel itt tartott. Es mikoroñ el kißên hozzā fogott volna / es láttāk volna hoğ az nehezeñ irhetne vighit / vğ hiuata enghemet hozzāia / hoğ ez mennel hamarābb az keresztēneknek kezekbe iuthatna. Mikoroñ azirt láttam volna az betüt / hoğ nağ kißedelem nélkül nem mielhetni vele / mint hamarāßgual lehele vğan azon betüt meg igazytām / egğ nihāñat hozzā czināluāñ / hoğ szapora lenne az dolog / es hamarābb vighit irhetnök.»

Abádinak ezután következő soraiban Melanchton igazi protestantismusának gyönyörű vonásait szemléljük. Miként ama nagy reformátor, inkább felhagyott munkáinak művészi kidolgozásával, csak hogy a «communis Germaniae praeceptor» nagy nevének megfelelhessen: úgy a hasonló szellemtől áthatott Abádi is, a saját maga tetszése kielégítésére nem érzi magát jogosultnak. Inkább fölálldozá a művészi kivitel, csak hogy könyveit idejekorán adhassa ki. «Mert iobnak tetözék / hoğ az könnü hamar ki kelhetne / noha nem ighen szip betüuel volna / hoğ nem mint szip betüre eröködnenk nağ kißedelemuel / mell' dolog az keresztēneknek ighen káros volna.»

A reformatio izgalmas korában nem volt megengedhető, hogy az iratokat hosszas ideig tartsa kezében a nyomda. Minden jó lélek csak használni, tanítani, oktatni kívánt. Mellétekintetek, a művész vagy író tehetségének, ügyességének pompás kifejtése műveikben, - a valódi vallásos lelkesültség ezen szép időszakában, mint lényegtelen dolgok számba sem jöttek.

«Irtam enis egy postillat - így szól 1569-ben Bornemissza Péter a nagyszombati tanácsához írt (jelenleg a nagyszombati városi levéltárban létező) levelében, - kibe az szokot Euangelio-mokat nagi büen es olý niluan meg magiaraztam *hogi akar mel falúbeli paraztczagis könien meg ertheti*. Kit azertis mieltem hoğ csak egy giermek oluasasara is sokan tanulhassanac. Tudom kedig hogi ot kigielmetec köztis sokan uadnac, kic az fele tanúságokat ehez nec.»

No, még a század végéről is hozzunk föl egy ily jellemző nyilatkozatot. «Irtam peniglen - mondja Pathai István pápai praedicator Az Sacramentomokrol való köniuechkéjében (1593) - magyar nyeluen, es igen paraszt bezedekkel, chak az ßzegeny kößbegnek eß nemely gyöngé magyar iráß oluaboknak keduekert, nem igyekeztem ßemmit az ßzonak bölchê es köteleßben való formalaßara, mert lattya az Vr Ißten ßemmi magamra nezö dichekedeßt nem kereßek ebben, hanem chak az mi megh valto vrvnk Jeßus Chrißtußnak tizteßßeget es az ü anyaßz. egyházának epületit, az melybe engemet ü folßege munkaßul es zolgauul hiuot.»

Abádi, Bornemissza, Pathai, s rajtok kívül valamennyi protestáns művész és író a XVI. században nyilván bizonyítja, hogy azon időszak egész folyamata alatt a protestáns nevelés-oktatási irány korlátlanul uralkodott az egyéniség becsvágya fölött. Ez ambíció Abádinál mindössze némi mentegetőzésben, s abban nyilatkozik, hogy ezutánra szebb kivitelű nyomtatványokat helyez kilátásba: «Azirt mondām atāmfia / hoğ ha en te reād valo tekintetböl ez munkāt fel vüttem / is te keues vitket meg enghegg moßtan / es az elßö munkānkat io neueñ veğed / ennek vtānna kegigleñ meg lātod hoğ az keğelmes ißtennek akarātābol iobban hozzā kißzülök / hoğ io modoñ ßzolgahaßbak az kereßztēneknek ez fēle dologban. Mert bizom az en io vramnak ßegitßighiben / kinek / mint hoğ mindenben nağ ßzorgalmatoßßāga vağon / valami ez orßzāgnak meg maradāßāra vağon / azonkippen erre kiualtkippen valo gongā vağon / hoğ az kößbig az ißteni tudomānban ġarapodāßt veğen.»

Abádi műszakilag és tudományosan egyaránt képzett ember vala. Meg is látszik a mester keze az általa nyomtatott új testamentumon, melyben fehér holló a sajtóhiba, s a szövegben a maga módja szerinti helyesírás, vas következetességgel van kivíve és mindvégig megtartva.

Helyesírási rendszerén igen meglátszik a lengyel befolyás. A lengyel nyelvben az ly hang írásjele l̃, az ny-é ñ, Abádinál szintűgy. Ezek mintájára hasonlóan ékezettel fejezi ki a lágyítást a g és t betűknél, s nála gy, ġ, ty, t̃. E körülményt Révész Imre nem méltatta kellő figyelemre. «N’omtatta», így idézi az Abádinál előforduló «ñomtatt’a» szót. Hibásan, neki, miután mai helyesírásunkhoz alkalmazza idézeteit, «nyomtattya» szót kellett volna írnia.

Abádi műszaki jártasságának, figyelmének és ízlésének több ízben adja bizonyosságát. Egy helyt azt mondja, hogy szándéka volna, hogy amennyire lehet meg ne rútúlna a nyomás; a «k» betűről az a nézete, hogy az megrútítja a nyomást, jobb azért a mi nyelvünkben is a c olyan helyen mint a k. Másutt finomult ízlésével fölfedezi a nem deák betűt, mely nem igen jól illik a nyomáshoz.

A krakkai minták szerint még sváb-szláv betűkkel dolgozó újszigeti műhelyben két munka készült el, melyek fametszvényekkel és ábrás kezdőbetűkkel díszítvék. Innét jutott tudvágyó közönségünk kezébe Erdösi, másképp Sylvester János, magyar reformátor latin nyelvtana (Neanesi, Añ. 1539. die 14 Juny.). Később itt jelent meg ugyanannak magyar új testaméntoma, melynek legvégén e sor olvasható: «Vyszigethben Abadi Benedek ñomtatt’a vala 1.5.41. esztendöben».

Az újszigeti műhely egyéb kiadványai, bár kétségkívül léteztek, nem maradtak ránk. De a két darab ismeretes újszigeti nyomda-termék is nevezetes ereklyéje a magyar művelődésnek; mert tudomásunk szerint ezek a legrégebb magyarországi magyar nyomtatványok.

Abádi, hazai nyomdászaink elseje, kifejezett szándéka szerint tökélyesebb műveket óhajtott volna készíteni. De ezen nemes vágya nem teljesült. 1542-től 50-ig nincs magyar nyomda a hazában, s a magyar protestáns írók ismét Krakkóban nyomtatják műveiket. Mert Abádi nyomdája is elpusztult, s maga a vezető, Luther és Melancton igéi hallgatására, már 1543. március 22-én négy honfitársával, köztük Szegedi Kis Istvánnal együtt iratkozott be a wittenbergi akadémián.

Már akkor, az egyetemi album tanúsága szerint február 17-ike óta ott szorgalmatoskodott «Caspar Heltensis Transsiluanus.» A szász eredetű, később azonban magyarrá vált Heltai Gáspárunk két év múlva haza menván, kolozsvári protestáns lelkésszé választatott, s 1550-ben, Hoffgreff György szakképzett nyomdással egyesülten, Kolozsvárt az Óvárban, a korhoz képest kitűnően felszerelt nyomdát alapított.

E nyomdával éri el a magyar nyomdai művészet az előbbi korokénál műszakilag véve magasabb, első fejlődési fokot. E mellett Heltai maga is magyar író lévén, nyomdája kiválóan magyar intézet volt, hol néhány latin és német könyvön kívül jobbra magyar irodalmi művek jelentek meg, és pedig antiqua, vagyis kerek latin betűkkel.

Heltai és Hoffgreff készítményei közül a legelsőek egyike, a Heltai készítette kisdéd magyar káté «Catechismus Minor» cím alatt, «Colosvarba nyomtatot Helthai Gaspar es György Hoffgreff által. 1550», mely a következő évben ugyanott német nyelven látott napvilágot. Ezenkívül a kolozsvári műhelynek azon időtáji nevezetesebb termékei a bibliának részei, továbbá a Martinuzzi bibornok által latinul kiadott hírhedt Ritus explorandae veritatis, és «A reszégységnek es tobzodásnak veszedelmes vóltárol valo Dialogus. Heltai Gaspar Colosuari plebanos által szerzetet. Colosvarba. 1552», melynek Kendi Antalhoz intézett előszavában a szerző mentegeti magát, hogy műve «ha szinte tiszta magyarsággal írva nincsen, te kegyelmet meg bochassa: Mert iol tudgya te kegyelmet, hogy nyeluem szerént szász vagyoc, es eszt o keueset tizenhat esztendeig tanultam.» Kitűnik ebből, hogy Heltai, irodalmunk buzgó munkása és terjesztője, honi nyelvünket csak 1536 táján kezdette tanulgatni.

Hoffgreff mester, bármily kitűnő volt szakmájában, megférhetetlen természete miatt, Heltaink csak a műhely föllállítását követő három első évben működött vele karöltve. De már Vigasztalo könyvcske című munkájának kolophona: Colosvarba nyomtatot Heltai Gaspar Műhelyébe. 1553 - azt adja értésünkre, hogy különvált régi társától. A következő közel hat év alatt aztán Heltai pihent, míg Hoffgreff egyedül dolgozott. Igazolja ezt azon körülmény, hogy Heltai a Confessio / De Mediatore Generis Humani Jeſu Chriſto uero Deo / & Homine, contracta nomine / & uoluntate Miniſtrorum / Eccleſiae in urbe / Claudiopoli in Pannonia / M. D. LV-ben megjelent szerkesztményét Wittenbergában Creutzernál adta ki, mit bizonyosan nem teendett, ha saját nyomdával bírt, vagy a lakóhelyén működött Hoffgreffrel jó lábón állt volna.

Azon hat esztendő alatt, míg Hoffgreff maga kezelte a kolozsvári nyomdát, számos latin munka mellett, csupán három darab becses magyar könyv jelent meg ottan.

Könyvnyomdai sajtón hangjegyek, külföldön legelőbb 1473-ban készítették. A fametszetű, szét nem szedhető hangjegyek, mint most a clichék, úgy illesztettek belé a szedésbe. Nálunk a legelső fábametszett hangjegy-nyomás, - melyről egyedül Mátray állította, hogy egyes önálló hangjegy-betűkből lett volna összerakva, - valószínűleg Hoffgreff műhelyéből került ki. A Toldy által Hoffgreffről elnevezett énekes könyv hangjegyekkel ellátott, bibliai tárgyakról írt vallás-erkölcsi irányú verseket tartalmaz, melyek egyikének korjellemző záradéka így hangzik:

Ezer vtan ött szaz es negyuen kilentzben,
Az Ztaray Mihaly eszt szerze versegbē,
Tar papockal vala nagy itkezetiben,
Es Istenben való io remenségeben.

Való igaz e nyilatkozat; mert a katholicismus lethargiája még egyre tartott, s a protestánsok heves támadása ellenében nem akadt védekező.

Némely dallamok hangjegyeivel ellátott másik terméke Hoffgreff intézetének, a «Tinodi Sebestien szörzese: Chronica», mely kolophona szerint «Colosvarba nyomtatot György

Hoffgreff Műhelye 1554. esztendőben», mint akkoriban egyetlen hazai nyomdánkban. Tinódi krónikája sajátlag azon énekek gyűjteménye, melyeket ama vándor magyar troubadour végházaink vitézei előtt, a korabeli eseményekről szokott volt énekelgetni. Hoffgreff nyomdájának utolsó ismert terméke egy latin munka, mely *Acta Synodi Pastorum Ecclesiae Nationis Hungaricae in Transylvania* címmel, 1558-ban látott napvilágot. Ezentúl a Hoffgreff-féle nyomdát ismét Heltai vette át, ki 1559-ben újra megindította félbenszakadt munkásságát, saját szerzeményű magyar Agendája kiadásával.

Az Agenda latin előszavában Heltai legkedvesebb atyjafiaihoz fordulva, elmondja, hogy e műve első terméke újra megkezdett tevékenységének, melyet előbbi társával, t. i. Hoffgreffrel való kijöhetetlensége miatt, nagy fájdalomra, kényszerült megszakítani. Gondolkodását szép világításba helyezi azon ugyanitt tett nyilatkozata, hogy nem is gondolhat különös megindulás nélkül ama hat esztendő lefolyására, mely az egyháznak valami kitűnő haszna nélkül múlt el. Könyvészetünk a bizonyosága, mennyire igyekezett derék Heltaink kipótolni hat évi mulasztását!

Heltai számos nyomtatványai közt figyelmünkre érdemes, hogy az egyetlen magyar anabaptista könyv is az ő sajtóját foglalkoztatta. A vallásilag türelmet nem ismerő korban ez másként nem történhetett, mint hogy Heltai maga is, ki ez idő tájban lett unitáriussá, csakúgy hajlott az anabaptista tanok felé, mint akár maga Dávid Ferenc. Konyvetske Az igaz Kerestyéni Keresztésgről, es a Pápa Antichristusnak Maymozássaról - ez a címe a tárgyalt munkának, melyet a Magyar Prot. Figyelmező (VII. 203-208) tévesen állít 1575-ben megjelentnek, mert kolophona szerint: Colosvarot Nyomtatott, Heltai Gáspár által, 1.5.70. Esztendőben. E könyvet Wilini Sándor orvos, flamandról németre fordítván, megküldötte Dávid Ferencnek, hogy nyomassa ki, mivel *Varsóban a nyomdászok az igazságot kerülik*. Dávid aztán magyarra fordítván a párbeszéd alakjában irt anabaptista könyvecskét, kinyomatta annál a Heltainál, ki vallási dolgokban mindig vele együtt ingadozott.

Heltainak hánykódó és igazság után sóvárgó lelke érezte gyöngeségét, érezte, hogy minden újonnan fölmerülő hitnézet ellenállhatlanul viszi, ragadja magával; s nem tudva megállapodni, saját tántorgásaiért, - már régi a történet... - másokat okolt. Midőn megírta művét az Isteni dicséretnek és könyörgések-ről, előre is tudja mint fizetnek ezért ő neki «kiultkepen a Colosvari pasquillároc, es a felette igen bölcz kouáczo, kik minden heten wy Opiniokat es hitnec ágait koualczoznak.» Majd némely dogma ellen kél ki, s ismét tudja, mit mondanak beszédére: «Im el bolondult és gyermeké löt az vény Heltai Gáspár: Im esmet Pápásá akar lönni, hogy wy Solosmas Breviart akar szörzeni: Im a szabad Keresztyeneket wyonnan a Pápai köttreczbe akaria be szorítani.»

Heltai Gáspár késő vénségében húnyt el. Utolsó munkája «Chronica az Magyaroknac dolgairol», sokáig kedvelt olvasmánya volt a magyar közönség minden rétegének. De már megjelenését nem érte meg. A munka kolophona tudatja velünk, hogy öreg Heltaink nincs többé az élők között: Colosvarot *Végeze Heltaj Gaspárne*. A. 1.5.75.

Heltai özvegye, mint egykoron férje, híven szolgált a magyar irodalmat. 1578-ban kiadva Melius magyar Herbarium-át, szerény önérzettel fordul a hazai közönséghez: Az ki nyomtatásnac munkája és kölczége enyim. Eszt én töllem ilyen szegény özvegy Asszontól az Magyar nemzet íó neuen vegye.

Hat-hét év múlva az özvegyet fia váltotta fel a nyomda vezetésében. Az ifjú Heltai Gáspár, örököse nemcsak atyja nevének, nyomdájának s tehetségeinek, hanem buzgóságának is: nevezetes nyilatkozatot tett saját fordítású Magyar Arithmeticájában: «Meg boczás pedig a vetkekről (t. i. sajtóhibákról), Mert én Magyar nem vagyok.»

Minő szomorú idő volt az, midőn a polgári származású Heltai, a leglelkesebb magyar író és nyomdász gyermeke, önmaga is magyar író és nyomdász, a koreszmék nyomásának engedve, nem érezhetett, mert nem volt szabad éreznie magában annyi bátorságot, hogy szíve szerint nemzetünk tagjai közé sorolja önmagát: míg ugyanakkor a túrmezei nemes, ki egy szót sem tudott magyarul, magyarnak vallotta magát, s volt rá kiváltsága, hogy magyarul érezzen! Látjuk ebből, hogy a középkor szelleme, mely minél több válaszfalat emelt ember és ember közé, - még mindig nem volt leküzdve. Alá volt ugyan aknázva, de azért a vaskeztyű uralma állott még a maga zordonságában, s csak a nemesi kutyabőr jogcímén válhatott valaki igaz magyarrá.

Ezért nem olvadt, ezért nem olvadhatott be a polgár-nyomdász nemzetünkbe, ezért maradt idegen saját hazájában századokon át.

De azért a Heltai-család lankadatlan fáradozott művelődésünk ügyén. Műhelyük még sokáig virágzott; utoljára, a hagyomány szerint, a kolozsvári reform. collegium vette volna által.

A protestánsok túlsúlya Erdélyben a brassai, kolozsvári s az 1575-ben újonnan létesült nagyszebeni nyomdák állandó fennmaradását biztosította. Versenytársuk is csak mulékonyan akadt 1567-69-ig Gyulafehérvárt, a János Zsigmond pártfogása alatt királyi könyvnyomtató (typographus regius) címmel diszített Hoffhalter Rafael, majd fia Rudolf, aztán özvegye, végre Vagner Gergelyben; Abrudbányán pedig Karádi Pál unitárius pap, későbbi alföldi püspökben. Ez utóbbinál «Szekesfeyeruari Karadi Pal miheliebe sz. András hanac (így!) huzon egyedic napian» «Nyomtattatot Abrugybanyan ezer öt száz hatuan kilenczedic eszten-döben» negyedrében, a híres «Comoedia Balassi Mennihart arultatarol, melliel elszakada az Magyar Országgi masodic valasztot JÁNOS kiraltul.»

IV.

Nyomdászaink súlyos helyzete. - Magyar prot. nyomdász - ezermester a javából. - A kóbor nyomdászok. - Bornemissza pátronust fogdos. - Üldözéstől tartva, hamis dátumot nyomat műve címlapjára. - A török hódoltság területén sohasem volt nyomda. - Sajtóhibák okai. - Mind a 28 műhely prot. kézben.

Magyarországon ekkoriban bár több a nyomda, de nem oly maradandóak, mint az erdélyiek. Nálunk legtöbbször csak szükséggel küzdő, hányatott és rövid életű vándor műhelyekkel találkozunk, egyszer itt, máskor amott; mert a művezetőknek, a mindennapi kenyér megszerzéseért, minden fölszerelésükkel együtt, miként napjainkban színészeink nagyobb részének, országszerte, városról városra kellett kóborolniuk.

Jó ideig alig létezett nagy Magyarországon oly község, mely egy könyvnyomtató- és kereskedő üzletnek állandó települ, s az erőszak elleni biztos védelmül szolgálhatott volna.

E lesújtó állapot szigorú következménye, hogy, miként Méliusz vagy Juhász Péter, XVI. századi reformátor mondá, mivel «a szegény nyomtatóknak is, sem házok sem jövedelmök» «Annálfogva ... jó műszereket a szegény nyomtatók nem csinálhatnak.» Hát még a szakadatlan vallási és politikai villongások, mennyire hátráltatták a nyomdászati iparág magasabb fejlődését. «Tudjátok - írja Méliusz - szerelmes atyámfiak, keresztyének, hogy miként az oskolák, a prédikátorok fészkei megromlanak ez nagy sok háborúság miatt, így az Isten a nyomtatást is, a mi országunkban megfogyatkoztatá.»

Minő lábon is állott akkoriban a nyomdászati?

Kezdetleges viszonyok közt az ezermesterség virágjában áll. Miként ma nap az epirota pásztor egy maga szánt-vet, gunyhót épít, lábbelit varr, fűr-farag, kovácsol, e mellett katona, s szántson vagy faragjon, hátán a fegyvere, elválhatlan társa minden foglalkozásában: úgy a XVI. században, a nyomdász szintén egy személyben minden volt.

Külföldön a nyomdászat feltalálói öröngösöknek tartották. Ha megtekintjük ma, a munkamegosztás korában ez eszme itteni első terjesztőinek életét, tetteit, mi előttünk is megfoghatlannak, csodásnak, bűbájosnak tűnnek fel. Csak a primitív állapotok, s a vallásos lelkesülés magyarázhatják ki az ő műveiket.

A nyomda-vezető, ki egykor, szent lelkesedéssel hallgatta Melanchton «lábainál» a vallástudomány ígéit: mihelyt, nagy lótas-futással, ideig óráig tartó nagy úri pártfogókra tett szert, ura, s a maga költségén, berendezi nyomdáját. De egyes betűtípusok hiányzanak, görög és zsidó betűi sincsenek, pedig exegetikai művében, melyet éppen most végzett be, okvetlenül szüksége lesz ezekre. Haladék nélkül indul maga, vagy bizodalmas jó embere, Dobsinára betűért, s egyuttal a Szepességről papirost hozat. Mikor aztán érc és papiros benn van a műhelyben, fohászkodik istenéhez, s aztán hozzáát - bizonyosan a nyomtatáshoz? - dehogy, előbb még a betűk metszéséhez. A lelkes ember nem enged. Nem hiába nézegette ő, külső országi akadémiákon tanultában, hogy miként metszik a betűt, most jó hasznát veszi, megpróbálkozik ezzel a kemény feladattal is, s emberül megoldja, mert ami fogyatozása van műszaki jártasságában, busásan pótolja szorgalommal, lelkesedéssel. Aztán hozzáát a szedéshez. Vászonzacskókat varr össze, s mindenikbe más-más betűt tesz. Bal kezébe egy darabka lécet vesz, melynek a befelé eső oldalán kávája van, hogy az erre szedett betű le ne essék. Ha elkészül egy sor, összeköti a szedést, a másik sortól oszlopszinórral választva el. S elhelyezi a sajtó keretében.

Ég a kezében a munka. Egy maga írja, javítja, nyomatja művét éjjel-nappal, s végre elkészül sajtója legelső terméke, melyet 2-300 példányban állít ki. Ekkor könyvkötők után lát, vagy tán maga is ért hozzá, s jól-rosszul befűzi, ha kell be is köti a könyvet.

Azt hinnők, szegény ember mindennel készen van; elég gondja, fáradsága volt eddigelé, megpihenhet. Pedig még ekkor jó a legnehezebb, a legeleázóbb: a könyvek eladása.

Nincsen pósta, nincs hirlap, mely hirdesse a mű megjelenését, s szegény ördögünk, könyveinek csak egy csekély részét küldheti szét alkalmilag a nagy urakhoz s a tudósokhoz.

A kor szokása, hogy a kész könyvet helyébe kell vinni a vevőnek, s a nyomdász vagy megbízottja nyakába veszi az országot, törődve, nélkülözve jár nemesi portáról nemesi portára, úton-útfélen tudakozódva a vásárokról.

Valódi szerencse, ha valahova, éppen jókor, vásár idején érkezik. Ilyenkor, ha van ismerőse, ahhoz száll, s kimegy a vásárba vevőt fogni. Ha nincs jó barát, ismeretlenül nem állít be a paphoz ládáival s batyujával, hanem akkor is kimegy a vásárba - az árusok közé.

Látjuk, minő - jobbra érdemes - buzgósággal terigeti ponyváját, majd kipakolja készletét s ajánlja fünek fának, sajtója néhány darabból álló termékét. Időnkint el-el-zavarja a bámész csoportokat, a köznépet, mely nagy szemeket mereszt a még soh'sem látott új módi portékára. Arca kiderül, midőn a tömeg közt, hosszú fekete talárjuk után ítélve, papokat s tanítókat lát feléje közeledni. Beszélgetésbe bocsátkozik velök, s megered a vita hittudományi kérdések, azon kor legnagyobb kérdései fölött.

A beszéd rátér az ajánlott művekre. Dícséri minden, de annál kevesebb veszi, egy résznek nincs rá anyagi ereje, más rész drágálja, mert felesége ott van a sarkában s már kiszemelte a szomszéd szücsnél azt a bárány-prémes fekete mentét, melyben Úr születése napján kíván megjelenni a szentegyházban. Eljár az idő, oszlik a sokadalom, s a mindenes-nyomdász potom áron engedi át egyetlen kincsét, amiből élnie kell. S megy az örök-vándor tovább, elégedetten, mert vele van egyetlen talizmánja: az a boldogító önérzet, hogy az Úrnak tetsző világosságot terjeszti.

Isten csodája, s egyedül a vallásos lelkesületségből magyarázható ki, hogy nyomdászatunk ekkoriban annyira is mehetett, amennyire tényleg haladt.

Vándorbottal kezében járta be a hazát Huszár Gál református prédikátor, ki 1558-ban Magyar-Óvárott, 1561-ben, kassai fogságából kiszabadítva, Debreczenben állítja fel az első sajtót, majd Komjátiban. Debreczeni nyomtatványai a nyomdászok ujoncsága, s a javitnok restsége és szakavatatlansága miatt, telvék sajtóhibákkal, kövér betűi, rosz festéke és papirosa miatt piszkosak, olyanformák, mint a mai kefelevonatok. Debreczenben utódja lön Török Mihály, ki bár a régi betűkkel, de ujonnan beszerzett jó papiroson s meglehetősen tisztán dolgozott. Impressum: «Döbrötzmbe. Nyomtatott Török Mihál által. Anno M. D. LXIII.»

Kóbor nyomdász volt a derék Hoffhalter Rafael is. Eredeti nevén Skrzetuski, lengyel nemes, hihetőleg az európai reformátusok titkos ügynöke. Külföldön tanulta a nyomdászatot s német álnév alatt ment Bécsbe, onnan vándorolt be hozzánk. Halála után fia Rudolf vette át a nyomdát, mely szintén Debreczenben, azonkívül Nagy-Váradon, Gyulafehérvárt, Nedőczén (Nedelic, Muraköz), Alsó-Lendván s ismét Váradon működött.

Az eperjesi könyvnyomdának mindössze egyetlenegy, 1573-ki kiadványát ismerjük. Pápán is egy évig állott fenn Huszár Dávid műhelye, mely a heidelbergai káté legkorábbi magyar kiadását készíté; kolophona: «Pápán nyomtatott, Bőit elő honac 13. napan Anno. M. D. LXXXVII.»

Bornemissza Péter ág. h. ev. superintendens, a XVI. század legtermékenyebb írója, saját művei elsejét «Tragoedia Magyar nyelvű, az Sophocles Electrajaból nagyjából fordítot, ez az keresztényeknek erkölcsöknek iobitasokra példaul szépen iateknak mogia szerint rendeltet Pesti Bornemizza Peter Deak által. M. D. L. VIII.» címmel, Bécsben tanultában, ott adta ki. Később, «Első része az Evangéliumokból és az Epistolákból való tanvságoknak» című művének «Nyomtatása Comiatin keszdetet Huszar Gal által, vegesztet Sempten. Mind szent huanac első napian enni eztendőbe 1573.» Bornemissza ez időtől fogva, vaskos munkáit Semptén, új betűkkel, onnan elűzetve, Detrekő várában Gyarmathi Balassa István védszárnyai alatt, végre Rárbokon, - saját maga igen tisztán nyomtatta ki 1573-tól 84-ig.

Bornemissza már 1569-ben, mint «Zoliomba Balassi János predikatora», elkészítette Postilláit, melyeknek első kötetét is, csak négy év múlva adhatta sajtó alá. S a közbe eső négy esztendő nem töltötte munkátlanul. Járt-kelt szerteszét az országban, pátrónusokat fogdosni. Hiába! mivel «az könnec kedig ki nyomtatása többre menne ezer forintnal, mert közel három száz arcuson uagion», elképzelhetjük, minő fáradságába kerülhetett, míg azt a korában roppant nagy pénzszeveget összegyűjthette. Amit az ékesszólás, rábeszélés és a cél szentségének szem elé állítása által ki lehet vinni, mind azt megkísérlette, s utoljára is diadalmaskodott az akadályokon.

Akkori irodalmi és nyomdászati viszonyainkat élethíven jellemzi, Bornemisszának egy ilyen, pártfogó-kereső levele, melyet az úr Istentől megáldatott tisztelendő nemes Urainak, az nagyszombati magyar birónak és polgár Urainak, ő neki szerelmes és bizodalmas Urainak küldött.

A Nagyszombat város levéltárában őrzött ezen iratában, (Datum Posony 20. Sept. Anno d. 1569.) azt mondja Bornemissza: «... mierzthogi közönseges iora, közönseges segitczegel keuan az úr Isten, sok iamborok aianlottac magokat nem csak az urak közzül, de az nemesség közzülis nimel ötven forintalis ... Annak okaert adac tanaczul hogi ty kegielmeteknek is köniörge nec ualami segitczegert.» Itt aztán, a jámbor prédikátor megfeszíti minden erejét, hogy rávegye a tanácsot, műve pártfogolására.

«Gondollia meg azért kegielmetek - úgymond - imez három dolgot. Először, hogi à mint az predikatoroktól keuania ő fölsége (t. i. az Isten) faratczagokat, azon keppen ty kegelmetektülis keuan ily io dolgokra ualo segitczeget.

Masodczor gondollia meg igeretetis ő felsegenek ty kegelmetek, hogi ugy igerete aldomasat mind vetesünk nec, borunk nec, mind kereskedesunk nec ha az tiztessege neuekedesereis io safaroc leszünc.

Harmadczor, gondollia meg kegelmetek az sok egieb lelki ehezöketis, kik meg közönik, es imatczagokal nagi büen magis halalliak ti kjelmetek nec minden io tetet.»

A következő sorokból kitűnik, hogy Bornemissza még nem bízott ügyében, ha azt csupán levélre bízta. Elhozta hát magával munkáját, hogy bemutassa a tanács érdemes tagjai előtt. «Az köniü - így folytatja - ith uelem uagion Posonba, latta Marthoni Vramis az kegielmetek attiafia, röuid nap oda megiek Zombatba, ot meg lathattia ti kegelmetekis. Most csak azért irok ideien hoğ midön oda kegelmetekhez menendek, akkorra meg ne kezelne kegelmetek, mert ott semit nem keshetem.»

Bizony, nem késhetett ő seholsem sokáig; mert mindenütt nyomában voltak üldözői. Ezért nem volt maradása neki, kinek egyedüli erős vára az Istenbe vetett igaz hite volt.

Ez időtájban már mind gyakrabban találkozunk az üldözésekkel, különösen a Nagy-Szombat és Esztergom között lévő Felső-Dunamelléken. Bornemissza éppen ezen a tájon működik,

körülvéve a túlnyomó ellenségtől. Miként Luther míg szükségét látta, lovagvárakba rejtőzve, György úrfi névvel óvta meg biztonságát: Bornemissza, mikor üldöztetése tetőpontra hágott, úgy látszik hasonló útvesztőül ellenfelei számára, sajtója alól kikerült egyik munkájára készakarva *hamis datumot* tett.

Erre vonatkozólag, Perneszi András így támadja meg Bornemisszát: «a te ördögi kesertetrül való könyvednec à kezdetire, im nem regen azt merted nyomtatni hogy Sempten 1578 esztendőben nyomtattad, kiben tudod hogy semmi ninch, mert tauol voltai semptetül, midön ez vy praefatiókat ki bochattad *oly titoc helyen kinec igazan neuét meg sem meröd neuezni*. Ki chac ebből is meg teczic, hoğ az én nekem iratot leueledbe, a te fogsagodrul tesz emlékezetet, mely 1579. esztendőben történt, az vtan, hoğ Semptérol mint nómtrato szerszamoddal eğtembe elpironkottal volt immar.»

Perneszi uramnak nincs valami nagy oka a dicsekvésre, a fölötti örömében, hogy a nyomdát üldözik. Elnyomni még sem tudják! A zaklatás nem vezet célra, sőt tán javára válik a reformatiónak. Nyomdászaink szerte bolyonganak a hazában, s még több vidéken ismertetik meg az új tant. Melius Péter A Christus Közbe Jarasarul Valo Predicacioc (Döbrötznöbe nyomtattac M. D. LXI.) című munkáját nem hiába ajánlotta «A Magyar Orszagi kereskedő es árrós nepeknek», mint akik által terjedt a reformatió «ilyen hamar közöttünc. Mert - úgymond Melius - a szellyel valo iarasban ti vöttetec es ti hallottátoc előb egyebeknel, es ti diczertetec s beszellettetec egyebeknec az Istenec kegyelmeröl valo tudomant.»

Szegény Manlius János járt-kelt legtöbbet. Vándor nyomdája 1582-től 1602-ig, az általa föl-váltva Velágos Var-nak, Gyzzing-Varasà-nak, és Nymöt Vy Var-nak nevezett Német-Ujvárott, Varazdon, Monyorókeréken, Német-Lövön (Sicz), ismét Német-Ujvárott, Keresztúron (Sopron vármegyében) s végre Sárvárott, utánnyomásokat, részben saját kiadmányokat állított ki.

Manckovit Bálint, lengyel ember Galgóczról, majd, a Prot. Egyh. és Iskolai Lapban előadott nézetem szerint, Nagyszombatból, abaujmegyei Vizsolyra vándorolt, hol, ecsedi Báthori István nagy-úri pártfogása mellett, új betűkkel nagy nyomdát szerelt fel.

A vizsolyi nyomdában, Károly Gy. Húgó szerint, mindössze három magyar s egy latin könyv jelent meg, melyekhez osztandó még - föltéve, hogy megállhat Révész Imrének a Sárospataki Füzetekben kifejezett véleménye, - az Articuli, Juxta quos regitur Ecclesia in superioribus regni Ungariae partibus. M. D. XCV. című munka. De azért a vizsolyi műhely híressé vált Károli Gáspár gönczi református lelkész, három ív-rét kötetben kiállított bibliafordítása által, mely a mű kolophona szerint «Visolban, kezdetetett Böyt Elő Szombaton, az az 18. napián Böyt elő hauánac 1589. eßztendőben. Es elvégeztetett Ißtennek kegyelmeßségéből, 20. napián Bzent Jacab hauánac, Chrißtus Wrunc Bzületébe vtán ennyi eßtendoben 1590.»

Mielőtt e századbeli nyomdáink összegezésére mennénk által, szükségesnek tartjuk azon kérdés megvitatását, vajjon volt-e ekkoriban Szegeden is nyomda? Részünkről, tagadó a válasz, s azt hisszük képesek leszünk olvasóinkat is meggyőzni, véleményünk helyességéről.

A szegedi nyomda létezése mellett Debreceni Ember Pál az egyetlen számbavehető tanú, ki a Lampe cége alatt latinul kiadott magyar egyháztörténetében, két helyt is emlékezik erről. A kecskeméti esperesség leírásában azt mondja, hogy *emlékezik* miszerint *hajdan* látta a szegedi műhelyből került könyvet. Másutt, a bibliafordításokról szólóban, értésünkre adja, hogy Melius Péter az egész Uj-Testamentomot «*amint emlékezem*» (ut recordor) *Szegeden* nyomatta ki, s ezt a szatmári ref. iskola könyvtárában látta és lapozgatta is, de a mely, 1703-ban, Szatmárnak a német által történt elfoglaltatásakor, fájdalom! a zsákmány vagy a tűz áldozatja lett.

A másik tanú, Horányi Memoria Hungarorum című, felületes és hibákkal zsúfolt műve, melyben a szerző azt állítja, hogy e munka saját könyvtárában is meg van.

De bármit beszéljenek a tétova emlékezés után hiteles, s a biztosság hangján nem hiteles íróink: mivel e munkának egyetlen példánya sem ismeretes, a vitások közé kell sorolnunk. Ha pedig vitás kérdés, akkor mi, félretesszük az ingadozó adatokat, s az eligazodásra a dolog természetét vesszük irányadó kalauzúl.

Melius Péternek állítólag 1567-ben megjelent Uj-Testamentoma, egyetlen terméke volna a szegedi nyomdának. Szeged 1567-ben török hódoltság volt. Az pedig tudvalevő tény, hogy a török foglalás területén, mind ez ideig, sem hazánkban, sem másutt, sohasem létezett könyvnyomda. A szegedi műhely tehát, e tekintetben egyedüli, csodálatos kivételt képezne.

Ezen kívül, nem lehet föltenni, hogy Melius, ki rendelkezhetett Török Mihálynak Debreczenben működő nyomdájával: úttalan utakon, kitéve a portyázók prédájának, a távol fekvő Szegedre vitte volna művét sajtó alá. Nem tudjuk elképzelni, hogy az a Melius, ki 1561 óta 1571-ig tömérdek munkáját nyomatta Debreczenben és Váradon, éppen a közbenső 1567-ik évben, miért adott volna ki egyet, a török uralom alatt lévő Szegeden?

Figyelembe véve az elmondott körülményeket, azt hisszük, hogy Melius az Uj -Testamentomot vagy sohasem nyomatta ki, vagy ha igen, akkor sem Szegeden, hanem Debreczenben, és pedig a címre kitéve, hogy a Czegléd utcában, mely az ő idejében már, Debreczennek külön város tizedét képezte.

Hogy lett Czeglédből Szeged? annak Ember Pál vagy Horányi emlékezete, vagy pedig idegen származású szedőjük nyelvérzéke, a megmondhatója. Könnyen megeshetett, hogy a szedő Czeglédet Szegednek szedte, idegenek ma is folyton összetévesztik Czeglédet, Szegedet és Székelyhidat. Különben is, a sajtóhiba akkoriban jóval gyakrabban fordult elő, mint jelenleg. Így pl. éppen a debreczeni nyomdából került *Raskai*-féle Vitéz Francisco (1574) szedője, a szerző nevét *Vasfay*-ra, Alsó-Lindvát az «első üdőben»-re torzította. Maga Melius Az Szent Janosnak tött ielenesne ... magyarazasa című munkájában (Váradon. Anno M. D. LXVIII.) okát is adja a sajtóhibáknak: «AZ KÖNVNYOMTATO VETKEI - úgymond - az könyünc rendibe miuel hogy, az bötüc között haßonlatoßság vagion vgy mint az f, ß, l megmutattya az olvasbasban, kedig az d es t. g. es k. p. es b. a es o. i es e. e es ö. ü, az nemetec ßzáiában, es felföldiecs es alföldiecs ßzáiában nem egy arant zengne, az n. es u, gyakorta meg fordul: èzekből történt, hogy egy betü az maßikért irattatot.»

Bátran föltehető tehát, hogy ha csakugyan megjelent Melius Uj-Testamentoma: címlapján sajtóhibából állott Czegléd (t. i. utca) helyett Szeged. Egyébként, e munka történetét igen kitisztázzuk, ha összevetjük Beythe István Predicator Köröztyeni Tvdomannak reuid Summaya című munkájával, mely állítólag «Nyomtatot VELÁGOSVARAT Manlius Ianostul, M. D.LXXXII.» Aradmegyei Világos vára azonban akkor a török kezében volt. S éppen e körülmény vezette rá Németh Jánost, Szabó Károlyt s utána Fabó Andrást, hogy Világos vára helyett általánosan elfogadják Németujvárat, mint ahol Manlius még ugyanazon évben nyomtatott. Németujvárat azért nevezhették el Világosvárnak, mert magasan fekszik, s a mellett mint a protestáns Bathiányiak birtoka, a protestánsok szerint a felvilágosodásnak, a világosság tanainak védelmezője, erős vára volt. E tulajdonnév képzése összevág a Kazinczyék által nyomdahelyül is használt Széphalommal s Dicshalommal. Miből ismét az a tanulság, hogy a címlapokon említett nyomdahelyeket nem kell mindig szó szerint venni.

A XVI. században, mind a huszonnyolc¹ nyomdánkat a reformatió hozta létre, s annak érdekében dolgoztak. S a nedőczei horvát, a zágrábi latin és horvát, az eperjesi, szervestyei és varazsdi latin, a brassai latin, német és oláh munkákat készített műhelyeken kívül, a többi valamennyi, jó részben a magyar irodalomnak szolgált. Katholicus író kevés volt, s az a kevés is, munkáit kényszerült a hon határain kívül, Bécsben, adni sajtó alá. A vallásilag oly türelmetlen korban, egyetlen meglepő kivétel Szilvási Jánosnak katholicus szellemű vitairata, mely Kolozsvárt, a protestáns Heltai örökösei által készíttetett el.

¹ Legkitünőbb könyvészünk, Szabó Károly (Kissebb történelmi munkái. Budapest, 1873. II. 407-409.), figyelmét elkerülvén az eperjesi, szervestyei, varazsdi és zágrábi nyomda termékei, csak 25 nyomdát említ a XVI. században. Részünkről, az általa felhozott szegedi műhelynek létezését nem látván eléggé bebizonyítva, ennek levonásával tettük huszonnyolcra azon időbeli nyomdáink számát. B. A.

V.

A catholicismus a bukás szélén. - Az ecclesia militans szervezkedik. - Telegdi nagyprépost, Nagyszombatban nyomdát állít. - Egyidejűleg behozatik az előleges censura. - A XVII. században mindössze 4 kath. nyomda működik. - Apróbb prot. műhelyek. - Menyhárt deák szerződése a debreczeni tanáccsal. - A debreczeni főbíró mint censor. - Németalföldi befolyás. - Könyvkötő műhelyek. - Német vandalismus Debreczenben.

A catholicismus már a végveszély szélén állott hazánkban, mikor lassan-lassan öntudatra ébredt, s hozzá látott az újra szervezkedéshez.

Forgách Ferenc bíbornok élére áll a mozgalomnak, melyben engesztelhetetlen gyűlölsége mindent élére állít. Vakmerően bátor tervet kohol. A bíboros főpap, az ecclesia militans vezérembere, ugyancsak katonásan jár el: kezében érzi a hatalmat, s rohamosan támad. Céljait, egy kevéssel ezután irt históriás ének, e sorokban foglalja össze:

Mit végeztek nem rég pápával,
Vele egyetemben Ferenc cardinállal?
Ugymond: irtsuk ki a kálvinistákat,
Annak utánna anabaptistákat,
Megbírnjuk osztán lutheránusokat...

De a túlzóan merev álláspont, és a durva erő műveit, a bíbornok oldalán egy párt mérsékli, élén Telegdi, érseki helyetessel.

E párt vezéreszméjét sejteti velünk Telegdinek Miklós pápához irt levele. A nagy fáradságok s erőlködések, úgymond, a számtalan veszélyek s gyűlölségek, melyeknek kiteszik magukat, küzdve az eretnekek fanatikus törekvései ellen, s az igaz vallás mellett, többé mit sem használnak.

Telegdi belátta, hogy a protestantismus érvei ellenében hasztalan az erőszak, s azokkal, méltóan, csak szellemi fegyverekkel lehet megmérkőzni. Fészkében keresi fel a már félelmissé vált ellenfélt, s ő maga, vele a magas clerus, irodalmilag és pedig az anyanyelven, magyarul kelt versenyre a protestánsokkal.

A szereposztás kitűnő, s a catholicusok első magyar remekírója, Telegdi Miklós, esztergomi nagyprépost, csakúgy megtette kötelességét a békés művek körül, mint Forgách a börtönökkel. Küzdelme megkezdéséhez és folytatásához azonban, okvetlen hazai nyomdára volt szükség.

Így történt, hogy Telegdi, a bécsi jezsuitáknak tizennégy év óta heverő könyvsajtóját 1577-ben ezer forintot megvette, és azt Nagyszombatban fölállította. Már a következő évben, a Telegdi által irt és kiadott Evangéliumok címlapja végső soraiban ezt olvassuk: «Nyomtatott Nagy Szombatban, *Az Felséges Római Chaszarnac Kegyelmes engedelmeből*, vgyan azon Telegdi Miklós hazanal. M. D. LXXVIII. Eftendőben.»

Az itt említett kegyelmes engedelem, ismét az ellen-reformáció sakkhúzása volt a protestantismus ellenében.

Az előzetes censura behozatott, egyrészt, mert Rómában megunták már szünet nélkül eső után hordani a köpönyeget, s csírájában, mielőtt elterjedt volna, igyekeztek elfojtani a gondolatot; másrészt, mert akarva nem akarva, be kellett látni, hogy rég lejártak ama szép napok, midőn Cosimo még kialkudhatta Filelfotól, hogy «de Exilio» című gúnyiratát, önmaga kobozza el.

A censura érvényét Magyarországon nem lehetett elismerni. Ez ügyben nem a hivatott forum, a magyar országgyűlés, hanem I. Ferdinand császár önhatalmúlag intézkedett, midőn az 1529-iki birodalmi gyűlés elnapolása után elrendelte, hogy minden nyomtatvány, kinevezett értelmes férfiak által megvizsgáltassék, s azokból a hiányos tételek kitöröltesse. A visszaélés megvolt, s az alattvalók elősmervén azzal, hogy meghajoltak előtte; a bitorolt hatalom odáig ment, hogy nálunk, alkotmányos országban is törvénné akarta emelni az önkényt.

Hogy nálunk is, ott, hova az uralkodó keze elért, tényleg gyakoroltatott a censura, mutatja azon körülmény, hogy 1564-ben a pozsonyi lakosok könyvei különös kegyelemből fölmentettek a censurálás alól, noha Oláh Miklós esztergomi érsek nagyon ellenezte.

1570-ben II. Miksa ismét *mint római császár* rendelkezett Magyarország jogai felől is, midőn nálunk csakúgy megparancsolta, mint a szent birodalomban, hogy minden könyv, röpirat, füzet, vagy bármely nyomtatvány a szerző és könyvnyomdász nevével, valamint a nyomtatási évszámmal legyen ellátva, s egyúttal elrendelte, hogy felsőbb engedelem nélkül, minden nyomda fölszerelése és működése szigorúan tilos.

II. Rudolf, az alkotmányos követelményeket - szokása ellenére - már inkább tekintetbe vette, amennyiben 1584. aug. 15-én kelt rendeletét azzal akarta indokolni, hogy Magyarországon a könyvnyomdai szabadság királyi jog. Ennek erejénél fogva, a királyi szabadság nélkül működő nyomdákat, tehát a Telegdiét kivéve, valamennyit, megszüntetni parancsolta. Más szóval ez azt jelenté, hogy szűnjék meg a huszonhét protestáns műhely, s virágozzék továbbra is az egyetlenegye katholikus.

Azonban ez is minden fogamat nélkül, irott malaszt maradt. Az országos viszonyok alakultak akképen, hogy nem lehetett végrehajtani. Mindössze is az a hatása, hogy a nagyszombati kiváltságolt nyomda fölvirágzását elősegíté. Ott jelentek meg Telegdi, Monoszlói András és Pécsi Lukács nagyobb és becsesebb művein kívül, első magyar naptáraink, s a Mossóczi Zakariás által szerkesztett első törvénytárunk. «*Perneszi Andrasnac válasz tetele*, a Bornemisza Peter levelere, mellyet az ü ördögi kesertetről irott könyve elibe nyomtatot. Nyomtatott, Nagy Szombatba 1579. Esztendőben», - annyiban nevezetes, mert címlapján először használta azt a jeligét, mely ezentúl állandó mottóul szolgált, mindkét fél controversistáinak: «Prouerb. 26. *Meg felely a bolondnac, az ü bolondsaga szerent, hogy ne lattasec maganac, bölcznec lenni.*»

A vallásilag egyre izgalmasabbá váló XVI. század végén, hazánkban csak tíz nyomda állott fenn. De a Pázmány óta új erővel megindult hitvitázó irodalom mindkét félről nagyban emelvén a nyomda szükségletét, sajtóügyünk csakhamar szembeötlő lendületet vett.

A nagyszombati nyomda a XVII. századba, Telegdinek 1586-ban történt halála után, mint az esztergomi székes káptalan tulajdona ment át. 1603-ban itt nyomatja Pázmány Péter, feleletét Magyar könyvére, melynek végén olvassuk: «Datum Tyrnaviae ex Typographia Capituli Strigoniensis. Anno 1603.» Tizenkét évvel később, Forgách Ferenc esztergomi érsek, a nagyszombati műhelyet a Jézus-rendi atyáknak adományozta.

Egyébként, bár az ellenreformáció hatalmasan dolgozott; csak a reakció vezére, Forgách bíbornok állított fel, csinos betűkkel fölszerelt, újabb katholikus műhelyet Pozsonyban, az érseki udvarban. Itt jelent meg, rendkívüli dísszel Pázmánynak egyéb munkáin kívül, Igasságra vezérlő Kalauza is, több kiadásban. E nyomdának azonban nagy része 1644-ben a nagyszombatihoz csatoltatott.

Pozsonyban, az ekképen leolvadt kath. nyomda mellé, csakhamar prot. fészket rakott Gründer Gottfried «typotheta haereticus», vagyis evangélikus nyomdász. Levéltári adatok valami városi nyomda-félét is sejtetnek velünk. «A. 1678. Den 13 November dem Johan Zerwekh Buech Trukhern, von 4 Riesz Pestilenz Consilium zu Trukhen zalt 12 Thl. 4 Sch.» Zerwekh

(másutt Zierweg) Jánosról van itt szó, ki a legújabb ideig ismeretlen név volt nyomda-történetünkben.

A pozsonyi érseki nyomda átköltöztetése óta, a magyar katolicus irodalmi világnak Nagyszombat vált központjává. Csak nagy sokára, a XVII. század utolsó negyedében sorakozott melléje, a jezsuiták kezébe játszott Kassa, kath. nyomdájával, és Csik-Somlyó a barátokéval.

A csíki monostorban 1670 tájott, Kájoni János szentferenc-rendi szerzetes által alapított műhely sokat termelt; s hulladéka, mint kézi nyomda, Orbán Balázs szerint, még most is meg van.

Az egész század folytán, mindössze ez a négy nyomda szolgálta a kath. érdekeket. A többi valamennyi protestáns kézben volt.

Csepregen, s valamivel előbb Pápán, ismét megindul a nyomdászat. Ottan nyomtat megglehetősen tisztán, bár nem hibátlanul, Szepes-Várallyai Bernárd Máthé, kátét, a komjáthi zsinat kánonait, naptárakat s egy irenicus theologiai művet adva ki.

Az ország nyugati határszélén «Tei-falun Nyomtattatott Wecheliuss Sigmond János által» a krakkai kalendárium még 1637-ben, igen ócska, pecsétvető betűkkel. A gr. Pálffy István védnöksége alatt álló tejfalusi műhelyt utóbb, a század közepén, Wegheliuss András, a tószomszéd Csallóköz-Somorjára tette át.

Új nyomdák keletkeztek Trencsénben, Zsolnán, Nagy-Enyeden, Sopronban és Zágrábban. Brassóban pedig, Hermann Mihály kiigazította a pusztuló-félben lévő Honterus nyomdájának gépezetét, s az ottani sajtón 1644-től 1691-ig sokat termelt. A nagyküüllőmegyei keresd-vári, kérész életű sajtó, Bethlen Farkas magyar-erdélyi történelmének első kiadásáról vált nevezetessé.

Kolozsvárral vetélkedett a Csáktornyai János után, Lipsiai Rhéda Pál birtokába jutott debreczeni nagy nyomda. Itt adatott ki 1607-ben Károly Péter nagyváradai ref. pap *Elementa Grammaticae Graecae* című munkája: a legelső debreczeni könyv, melyben görög betűk használtattak. De a XVII. század irodalmában gyakorta előforduló «Sido igeket, csak Deák bötűkkel nyomtattuk, mivelhogy Sido bötünk nem volt», mondja Lipsiai Pál, Margitai Péternek Isten Törvényének magyarázatja című, 1617-ben kiadott műve előszavában.

Az öreg Lipsai elhunytával nyomdájának 1620-ban, városi tanács-végzéssel ruháztatott át fiaira, Pál és Péterre. Valószínű, hogy ez átruházással, a város csupán hatósági felügyeletet gyakorolt a nyomda fölött, mely még nem volt tulajdona. Annyi bizonyos, hogy csak 1630-ban becsültet fel a tanács az elhunyt Rhéda Pál házáat 300 forintra, a nyomdai műszereket 150, s a kopott betű-készletet 50 forintra; hogy mindezeket 250 forint tartozás fejében, a maga részére lefoglalja.

Ez a debreczeni-városi nyomda eredete.

Három év múlva, Menyhárt deák már a következő, igen érdekes szerződés mellett veszi át a nyomdászat «méltóságos tisztét»:

Fodorik Menyhért typographus - így szól a városi jegyzőkönyv 1633. ápr. 13-ikáról - depónált a házáért, könyvekért, matériákért 737 forintot, kinek is contractusa im itt következik.

1. Hogy ha a becsületes tanács Menyhárt deáknak elegendő erejét vagy mesterségét nem találja ez állapotra alkalmasnak lenni; letevén az ő pénzét, annak adhatja a mesterséget, a kinek akarja.

2. Hogyha ő neki leánya vagy fia után nem maradnának oly örökösei, kik e méltóságos tisztnek elégséges képen felelhetnének meg: tehát a becsületes tanács - letevén a pénzt - elvehesse azoktól a mesterséget, és a kinek illendőbbnek akarja, annak adhassa. Ha pedig az örökösök ketten találtnának lenni; a melyik arra méltóbb, a becsületes tanácsnak szabad választása lehessen, s az ki illendőbbnek ítéltetik, a másikat elégítse ki belőle.

3. Mind a házat, mind a typographiát úgy építse Menyhért deák, hogy a tanácsnak is tessen, mert arra a tanácsnak évenként felügyelete leszen, és hogyha gondviseletlenség miatt szenvedhetlen fogyatkozást avagy pusztulást ismerhetne fel, tehát a város azon okon is tőle elvehesse s a kárt rajta megvehesse.

4. A város könyveit, kiváltképen a templomba való énekes graduálokat ujonnan a mikor kívántatik, a város protocollumával egyetembe bekötni és helyére állítani tartozzék, az adószedők és borbírák regestrumával egyetemben pénz nélkül, papíros adatván neki hozzá.

5. Semminemű újítást a könyvek kibocsátásában, sem valami hijába való pasquilust, de kiváltképen theologiát a város becsületes prédikátorai és a becsületes tanács híre nélkül ne merészeljen.

Ez ugyan a végén csattant, mint az ostor. A türelmetlenség, mely az ellentáborban létrehozta a censurát, ime, átcsapott a protestánsok közé is. Debreczenben, különösen theologiai művet, a lelkészek és a városi tanács beleegyezése és előleges censurája nélkül, tilos volt nyomtatni. Debreczen, a censura behozatalában is, idegenek által tört ösvényen járt. Már a wittenbergi akadémia elrendelte, hogy a rector s az illető tudományszak dékánja beleegyezése nélkül, semmit sem szabad kinyomatni. A szándék, e kezdeményezőknél becsületes lehetett. Camera-rius tisztán csak a léha vitázások elszaporodása ellenszerének tartá a censurát, s az akademia legalább, műve miatt senkit sem vert bilincsekbe.

Nálunk nem az a kérdés, s ne is kutassuk, becsületes volt-e az intentio, vagy sem. Mi csak annyit látunk, hogy Debreczenben nem az egyeztető, szelidlelkű tudós Melanchton a főcensor, hanem a *főbíró*, ki türelmetlen mint az orthodoxia, mely az ő kezébe játszott a censurázó erőszakot. Innen magyarázható, hogy Töltési István könyvnyomtatót a debreczeni főbíró tömlőcbe záratta, azért, mert Pósházi János sárospataki református tanárnak Coccejus és Cartesius ellen irt munkáit ki merészelte adni.

A város által megejtett vizsgálat után, 1663-ban a nyomda házastúl átadatott Karancsi Györgynek. A pizskosan dolgozó Karancsit nyomban követte az ügyes Rozsnyai János, a ki után, az imént említett Töltési István állott a nyomda élén.

Ez időben külföldi összeköttetéseink, nagyban megváltoztak; a régebbiek megszűntek s újak létesültek. A forrongó, háborúskodó Németország, a béke műveinél immár alig jöhet számításba. De a XVII. században kezdődik Anglia és Németalföld nagy befolyása művelődésünkre. Ennek következménye, hogy azon időbeli könyveink typusa egészen egyezik a Németalföldön nyomtatott művekével. Nemcsak hogy számos protestáns munka nyomtatott azon a földön, hanem betűkészletünk is vagy onnét hozatott, vagy pedig annak a mintájára készült idehaza. Az úgynevezett Elzevir betűk odakinn s minálunk, úgyszólván egyszerre jöttek divatba.

A prédikátorok buzdítására, Debreczen városa is, rendesen a maga költségén, Belgiumba szokott volt kiküldeni fiatal embereket a nyomdászat tanulására. Így 1681. aug. havában Töltési István nyomdász, a város pénzén utazott ki Belgiumba a betűöntés alaposabb megtanulására. Töltési megfelelt a hozzákötött reményeknek, s elsajátítván nemcsak a betűöntés, hanem a betűmetszés művészetét is, a debreczeni nyomdát saját metszésű új betűkkel

szaporította, miként Láng Jánoshoz (Debrecini 1685. Die ultima Aprilis) intézett, s a m. k. kamarai levéltárból közölt eme sorai tanúsítják:

Sok fáradságom volt az kigyelmed munkájával; betűm nem volt elegendő; - úgy kellett metszenem ujonnan és öntenem, miért egyszersmind mind sculptor és fusor vagyok. Ugy itélem, talám ez az betű fog tetszeni, mert alkalmasabbal most nem nyomtathattam. Az mi az salariomot nézi érette, az munkáért és papírosért fl. 12 küldjen kigyelmed; és ha kíváncsiak bekötni közüle valamelyet, azt is adja hiremmé kigyelmed: szolgálhatok abban is kigyelmednek. Kegyelmes urunknak ... egyet aranyosan beköthetek ... Kigyelmedet követem, ha mi fáradságom nem lett volna az betűkkel, előbb elkészíthettem volna; az mint lehetett imitáltam az németet; de kiváltképpen kellett az fordításra vigyáznom, mivel az magyar efféle (t. i. német betűk) metszésekhez semmit nem tud.

Ez értelemben írt más nap, Lisznai Pál debreczeni scholamester ugyancsak Lánghoz. Leveléből azt vesszük ki, hogy még mindig 200 példányban szokták kinyomtatni a magyar munkákat; továbbá azt is látjuk belőle, hogy már ekkoriban nemcsak a könyvnyomdával kapcsolatban, hanem külön műhelyekben is, önállóan működtek könyvkötő mesterek. «Ha kegyelmed köttetni akar könyvben - írja Lisznai - azt is izenje meg, itt elég compactorok vannak, meglészen az is.»

Kassai Pál és Vincze György voltak még a nyomda vezetői 1704-ig, midőn, a Debreczen tövében táborozó nagy német sereg, a főiskolai könyvtárral együtt, a városi nyomdát is elpusztította.

«Typographiánk szép vala, - így kesereg a város jegyzője - de az is mindenestől elbomla. Nagyobb része a betűknek cástákba rakatott vala a Tarkata nevű városháza kapujának észak-felől eső bolt rejtekében. De az kivágattatván a kurucok² által, a cástákból a betűk kiforgattának, s utcákon mezőkön táborhelyen szélyelszórattatának, a typographia háznál volt sotuk s egyéb eszközök is oda vannak. Patikabeli szerszámok... mind oda lettenek... Ezt mindazáltal, ha Isten megtart városostól hamarabb felépíthetjük, mint a typographiát, levén ebben a kár legalább 4000 forint.»

Ugyanily szerencsétlenül járt a sárospataki híres nyomdának a debreczeni öreg tanácsházban elrejtett fölszerelése. A betűket a zsoldos nép föltalálta, s hogy hasznavehetlenné tegye, szerteszt szórta, gízgazzal, tollal, szeméttel összekeverte. E vandalismus egy csapással tette tönkre a debreczeni és pataki nyomdákat.

² A kuruc elnevezés alatt a németek értendők. A kuruc szó származik crucifer, crucigerus, kreutzer = keresztesből, s legelőször a Bakócz érsek által összecsiszított Dózsa-féle pórhadra alkalmaztatott. Jellemző, hogy Debreczenben még a Herbeville seregét is így nevezik, ezzel azt bizonyítva, hogy a császáriaknak a kálvinista Rómában inkább vallási, mint politikai missiót tulajdonítottak.

VI.

A fejedelmi nyomdák. - Ő Nagyságok buzgalma. - A szószéket a nyomda kezdi pótolni. - A fejedelemasszony munkáját nevetségessé akarják tenni. - A «fogadatlan prókátor». - A fejedelem erélyes föllépése. - Vallási pasquillusok: a szentháromság mint Cerberus. - Öreg Rákóczi kitépeti. - A jezsuiták taktikáját eltanulják s ellenök fordítják a protestánsok. - Az öreg Gradual. - Fejedelmi bőkezűség a nyomda körül.

I. Rákóczi György neje, Lorántffy Zsuzsanna 1650-ben állította föl a sárospataki nyomdát, mely bár nem sokáig virágzott, de annál nagyobb hatású vala, kivált tanírodalmunk emelésére és terjesztésére.

A sárospataki fejedelmi nyomda 1672-ig működött, vagyis addig, míg a jezsuiták a főiskolát szétűzték. Előbb Renius volt az ottani nyomdász, kinek impressuma: «Patakon nyomtatta az ő NAGYSÁGOK Könyvnyomtatója Renius György 1657.», utódjáé, Rozsnyai Jánosé pedig: «Nyomtattatott Sáros Patakon az ő Nagyságok Typographiájokban.»

Bethlen Gábor fejedelem, a Rákócziak szellemi elődje, még 1620-ban alapította meg a gyulafehérvári fejedelmi nagy nyomdát, melynek vezetői, Válaszúti András és Mezleni Márton.

A lángoló hitbuzgalmú fejedelmi pár, I. Rákóczi György és neje Lorántffy Zsuzsanna, újabb lendületet adott e nyomdának, melyben «Lignicei Effmurt Jacob, Feiedelem Vrunck Typographusa és compactora», majd «Martinus Major Coronensis (Brassai Major Marthon), Cels. Transsilv. Princ. ac Scholae Typographus», egymást fölváltva szorgalmatoskodtak. Alattuk a gyulafehérvári műhely alig győzi az ő Nagyságok s egyes buzgó uraságok rendeltére kinyomatásra küldött magyar s oláh művek elkészítését.

Ő Nagyságok minő kegyelettel csüngtek ez intézeteiken, tanúsítja bizalmas családi levelezések. Így pl. Gyulafehérvárról 9. Octobris. Anno 1641. írja Lorántfy Zsuzsanna «édes fiának», a későbbi fejedelem II. Rákóczi Györgynek: «im tiz könyvet küldtem, az kit most nyomtattak, adja isten haszonval olvasnod; az hugodnak is küldök tőled, ha oda megy». Mi több, még maga a kegyes fejedelemasszony is beleszól azon időszak nagy vitáiba, s az ő kéziratai is sajtó alá kerülnek. Ezzel nálunk is felötlik a nyomdászat újabb áldása, mely abban állott, hogy a tagozott beszédet, a szónoklatot megfosztotta mindeddig korlátlanul űzött kizárólagos hatalmától, megosztozott vele, s alkalmat adott még a másodszerepre ítelt nőnek is, hogy a tömeghez szólhasson.

Bárki méltassa behatóbb tekintetre a XIV. századot, be kell látnia, hogy akkor az ismeretterjesztésben mennyire alárendelt tényező volt az írásbeli oktatás: míg századunkban ez viszi a főszerepet, s a szóbeli előadás másodrangra sülyedett. E két időszak között közbül eső XVI. és XVII. századok alatt, küzdte válságos harcát a szóbeli s az írásbeli ismeretterjesztés. S a szónok érzi, hogy erős versenytársa akadt a sajtóban. Érzi, hogy a légkör változik. Friss fuvalmak sejtetik vele, hogy lesz még idő, midőn az ékesszólás megszűnik vezetni, irányozni a közgondolkodást. Előtte a példa: imé, egy gyöngé nő, Rákóczi fejedelmi hitvese szól a tömeghez, s hangja nem enyészik el a nép morájában!

Lorántffy Zsuzsanna, hívő lelke egész erejével kelt ki némely hitágazatok dönthetlensége mellett, Mózes és a próféták című munkájában, melyet 1641-ben Gyulafehérvárt megjelente után, Erdélyben úgyszólván áhítattal fogadtak. Annál metszőbb volt néhány magyarországi író gúnyolódása, kik sértő epigrammákkal akarták ezt nevetségessé tenni. A gyanú különösen

Rajki Gáspár, Erdélyből akkor tájban kiszökött jezsuitára esett. S az ellenfél kiméletlensége végre is annyira túlment a határon, hogy a megbántott fejedelem belső emberét, Bogáti Andrást Bécsbe az udvarhoz küldvén, fenyegető hangon követelte, hogy a gúnyirat beszédessék és hogy szerzője kipuhatoltatván, megbüntettessék.

A mit Tennyson mond, hogy: gúny, kicsiny szívek füstgőze csak, - az volt öreg Rákóczi nézete is. Ezért szolgált oly nagy boszúságára, hogy Keresztúri Pál gy.-fehérvári tanár, az ő hire s tudta nélkül a gúnyt gúnnal fizette vissza, ellenmunkát irván a pasquillusra. Erre nézve Kassai István így ír a fejedelemhez, In Kolozsvár, die 8 May 1642 kelt levelében: Bizony méltán busulhat Nagyságod is, ilyen hatalmas maga gondolatlan bátorságán Keresztúri uramnak. Bezzeg fogadatlan prókátor volt ő Kegyelme: hiszem a mocskot nem mocskokkal kellene mázolni. Kiváltképen mikor fejedelmek méltóságában forog a dolog. Igen bölcsen cselekedte Nsgod, parancsolván oda ki a könyvnek suppressiója felől ha lehet kegyelmes uram, szedegetnék bé; egy is künn ne maradjon!... ez Nsgod hírével nem lött, és nem ilyen úton akarja Nsgod Fejedelmi méltósága ellen tett injuriáját vindicálni. Bátor Kegyelmes uram perpetuum edictum legyen az Nsgod birodalmában levő Typographiakon mindenütt, Nsgtok fejedelmi méltóságáról sem pro sem contra, Nsgod hire, parancsolatja nélkül, se ne nyomtassanak, se ne irjanak semmit. Bogádi uramnak írja meg Nsgod a dolgot a végre: ha történet szerint kitalált néhány exemplar menni, és ott fen hire lenne, s azt mondanák, hogy Nsgod már maga vindicáltata; mondhasza meg igazán: Nsgodnak hirivel nem lött, nem is kíván Nsgod ilyen formán való satisfactiót, hanem más különb realitással való satisfactiót kíván Nagyságod.

Bizonyára nem lép föl ily erélyesen a mérsékletéről ismeretes fejedelem, ha nevével együtt nagyra nem becsüli a nyomda termékeit. Épen mivel igaz protestánsokul sokat adtak a sajtóra, s abban Istennek a világ javítására, az emberiség számára adományozott eszközét szemlélték: azért nem tűrhették el, ha e mennyei ajándékkal kárhozatosán visszaéltek. Rákóczi György ezen meggyőződése szerint járt el, midőn a Dávid Ferenc egységhevő (unitárius) papsága által szerkesztett, s Gyulafehérvárott 1567-ben kinyomatott «De Falsa / et vera unius / Dei Patris, Filii et / Spiritus Sancti cognitione» című munkát a dézsi országgyűlés után, fölkerestette, s abból azt a hat levelet, melyen a szent háromság mint Cerberus volt lerajzolva, s egyéb gúnyoló torzképek foglaltattak, kitépette. Ugyanannyi erővel, teljesen megsemmisíthette volna az egész munkát; de nem lévén rajongó, megelégedett azzal, hogy a közmegebotránkozás tárgyát képező és szerinte borzasztó istenkáromlást és szentségtelenséget elpusztította.

Általában ne feledjük, hogy bár türelmetlen hangon szólt azon kori irodalmunk, bár az erdélyi «orthodoxus» református püspököknek olykor nagy befolyásuk volt az udvari politikára, s az unitáriusokat csakúgy eretnekeknek nevezték, mint Pázmány a maga ellenfeleit: azért a papság külön lévén választva az államtól, s a buzgó fejedelmek ez elvet soha meg nem szegvén; a korhoz mért vallásos türelem elmaradhatlan volt. Üldözésről nem is panaszkodhatott a négy bevett vallás egyike sem.

Erdélyben, hol a reformatusok, élükön a fejedelemmel, nagy többségben voltak; még a leggyűlöltebb egységhevők is védelemben részesültek. A dézsi országgyűlés kimondotta, hogy bárkinél volnának oly könyvek, irások és káromlásra formáltatott képek, melyek az unitaria religio ellen valók: mindazokat, minden ember kinek birtokában vannak, tartozzék a folyó 1638. év sz. Márton napjára a fehérvári káptalanba bevitni. Ennekutánna pedig, afféle könyveket, irásokat és képeket senkinek szabad ne légyen irni, nyomtatni, tartani, avagy másunnat ez országba behozni, sub poena notae infidelitatis.

Látjuk ebből, hogy a fejedelem, ki tevékeny részt vett e törvény hozatalában, irtózott a vallásbeli gúnyolódásoktól; föltehetjük tehát, hogy Rákóczi, a szent dolgokról irt pasquillusok ki-

nyomatásának megakadályozhatása szempontjából végeztette el ugyancsak Dézsen, hogy ha az unitaria religion lévők közül, a bevett unitaria religionak hitvallása szerint könyvet írna is valaki, de azt kinyomtatni és kibocsátani, az ország fejedelme hire nélkül, semmiképen ne merészelje, sub eadem poena notae infidelitatis.

Ekkor már Erdélyben a katholicismus teljesen meggyőzetett, s úgyszólván csak a keleti havasok szűk határai közé szorítkozott. Innen van, hogy az erdélyi református írók már vagy a másik két prot. felekezettel, vagy pedig a magyarországi pápistákkal keltek vitára.

Az irodalomban a protestánsoké még mindig túlsúlyban volt, s Telegdi, majd Pázmány föllépése óta, tartalom és kidolgozás tekintetében rendkívül emelkedett. A protestantismus mind ez ideig megtartotta tisztán oktató irányát. A Melanchtontól vett ezen módszer azonban lassankint lejárt magát; mert az alaki tökély iránt fogékonyabbá vált közönség, egyáltalában nem elégedett meg a dogmatikai tételek száraz előadásával, bármennyi ismeret és alaposság is nyilatkozzék azokban.

Telegdi és Pázmány, mély logika, tősgyökeres magyarság és velős tömörség mellett, polemiáikban, a metsző gúny, a példabeszédek és szójátékok gyakori és mindig szellemes alkalmazásával, szemmeláthatólag kezdtek már kétségbe vonni a protestantismus eddigi szellemi fölényét. De a két tábor mindenike, folytonosan kutató szemmel kísérvén a másikat, csakhamar eltanulták egymástól, miként kell az ellenfél előnyös hadállásait a magok javára hasznosítani. Szeget szeggel.

A versenyzés tehát mihamarább megkezdődött. A számos protestáns író, érezve Pázmány ragyogó írói tulajdonainak hatását, igyekezett nyomába hágni, s tartva attól, hogy a régi pongyola és felszínes gyors-munka által veszélyeztetik a szent ügyet: mind inkább törekedtek a művészi feldolgozásra.

Alvinczi Péter, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, már nem alkalmazkodnak, mint elődeik, a paraszti beszédhez és elméhez, sőt az utóbbi nyilván kimondja, a Válság Titka első részében, hogy művét azok számára írta «a' kik a' tsets-évő korból ki-kelvén, a' kemény eledelt-is bévehetik». Valamint, ugyanő, irányának velőssége érzetében, a Titkok titkában mondja, hogy ki fordíthatja ő neki méltán vétkül, ha ő is, ennyi sok elegy belegy különböző formák között valami *kiváltképenvalót* követ?

E nyilatkozatok nagy jelentőségűek, oly egyéntől ejtve, ki a legnagyobb protestáns egyház-kerület püspöke, s emellett azon időbeli egész irodalmunknak legtermékenyebb munkása volt. Geleji Katona vaskos művei egykoriban sokat foglalkoztatták a nagyváradi és a gyulafehérvári sajtókat, s miként Szenczi Molnár Zsoltárai énekköltészetünknek, úgy az ő öreg Graduálja protestáns egyházi költészetünknek vált zárkövévé.

Az öreg Graduál keletkezésével, maga Geleji Katona ismertet meg bennünket műve előszavában. Mint Bethlen Gábor udvari papja, keserűi Dayka János, akkori «magyar orthodox püspököt», mindaddig nógatta egy új Énekeskönyv szerkesztésére, míg az rászánta magát. Az előhaladt munka, melyben a régi énekek fogyatkozásai kijavíttattak, megnyervén Bethlen tetszését, az elkészült részeket lemásoltatta, s dús kötésbe foglaltatta. Így maradt a munka mindaddig, míg I. Rákóczi György «meglátván azt a nagy öreg Gradualt templomunkban, elméjét ottan annak kinyomtatására birta». Az öreg püspök azonban, mindjárt az első iverk elkészülte után meghalt. Ennélfogva, úgyszólván az egész munka nyélbe ütése Gelejire, mint eddig is buzgó dolgozó társára maradt. Geleji a nagy művet, elejétől végéig átdolgozta, és saját szerzeményű új himnusait beletoldva, mintegy negyedrésznivel öregbíté. Végre 1636-ban elkészült a Graduál, s nagy ivrért alakban, kétszáz példányban nyomtatott ki. Ezek közül egyetlen egy sem került a könyvpiacra, hanem valamennyi, a fejedelem által sajátkezűleg

aláírva, s az új testamentumból vett jelszavával (... non est currentis, neque volentis, sed miserentis... Dei) ellátva, a népesebb reformatus egyházak közt ajándékképen osztatott ki. Sőt a fejedelem, korához mérten, még ritka vallási türelmességet is tanúsított, meghagyván, hogy némely ágostai hitvallású evangélikus gyülekezetnek is, mint például az eperjesinek, ingyenpéldányt küldjenek a drága munkából.

Az öreg Rákóczi élettörténetében, a protestáns nyomda-termékek körül tanúsított ezen fejedelmi bőkezősége, nem áll elszigetelve. Datum Dés 30 Junii 1638 Tolnai István sárospataki paphoz intézett levelében írja: Az Csanaki maga opusában (A Dög haláláról való rövid elmelkedés. 1634. 8-r.) kegyelmed 20 exemplárt tétessen be az bibliothekánkban, az többi legyen az coetusé, annak mi az árát megadjuk; az másféle köny(v), ki 102, (t. i. példányból áll) abból kegyelmed azokat küldje be, az mint leirattuk, az többi közzül is kiválogatván, az kik az mi bibliothekánkban nem volnának, tegye az mi könyveink közzé, ezeknek is megadjuk árokat, az többi ám legyen az coetusé.

Később újabb emlékoszlopot emelt buzgóságának, dézsi curiájából die 29. Junii Anno 1642, György fiához intézett eme soraiban: «Fejérvárról Koncz András oda fog három láda könyvet küldeni, kettei leszen püspök uram Postillája, egyikben egyikben 100, száz exemplar; ennek egyik ládáját számon adassad Pécsvárady uram kezében, s mi szónkkal ő kegyelmének parancsold meg, osztassa el ő kegyelme ajándékon ezeket Buda, Kecskemét, Kőrös felé való, religionkon levő ecclesiákban, úgy, hogy ne az papé, hanem az falukban vagy városokban levő ecclesiáé legyen, ha szintén az papok az szokás szerint változnának is, de az könyvek el ne idegenedjenek azoktól az helyektől, a hova rendeltetnek. Valamennél nevezetesebb faluk, városok vannak az holdoltságon, mindenikben küldjön ő kegyelme, ha mi azoktól megmarad, ott a partiumban ossza el ő kegyelme. Az más két ládát küldd Patakra a praefectus kezében».

Ime a kegyesség csodaműve. A másban takarékos, csaknem fukar fejedelem, bőkezűen osztja ezreket érő ajándékait, isten dicsőségére, egyháza javára!

VII.

Felvidéki műhelyek. - Mért nem keletkeztek korábban, s miért váltak állandókká. - A Breuer család. - Papirgyáraink a lengyel határon támadnak. - Nyomdászatunk műszaki sülyedése. - Szenczi Kertész Ábrahám kiválik társai közül. - A magyar Elzevír. - Mért nem kelendő Tótfalusi remek bibliája? - Fáradozásai; részvétlenség és üldözés a bére. - Vele bezárul a tudós és lelkesült nyomdászok sora.

Felvidéki városaink, hazánk történetében, a török foglalás óta emelkedtek magasabb közművelődési fontosságra. Az országszerte eláradt nyomor a Kárpát-alját nemcsak megkímélte, hanem a közinségben ottani városaink olyannyira gyarapodtak, hogy pl. Kassa, Rudolf alatt, 28 falunak volt birtokos-gazdája.

Azon a vidéken már a XVI. században élénk kereskedelemmel, fejlett műiparral, s ezek kísérőjeül általános vagyonosodással és közjóléttel találkozunk; mert itt jó részben meg voltak azon föltételek, melyek egy-egy táj fölvirágzását biztosítják.

Az ipar s kereskedelem életeleme a szabadság, szükséges föltétele a biztonság és a jó közlekedés. Szabadságát a három birodalom határhegyét képező Felvidék, eszélyel megtudta óvni. Béke is, a korhoz mérve, gyakrabban volt ott, mint Európa bármely részében; múltó zivataroktól nem volt ugyan ment, de ezeket könnyen kiheverte, s mindannyiszor új erővel foghatott megszakított munkája folytatásához. A céhtestületek önerejükön megvédték fészkeiket, a kerített városokat, melyeknek közlekedése is meglehetősen biztosított. Bizonyítja ezt azon körülmény, hogy a balti s a fekete tenger közötti kereskedelem főiránya a Felvidéken ment keresztül, mi, éppúgy mint a levantei, tüstént megszűnt volna, mihelyt a roszt utak s a biztonság hiánya gátolják az áruszállítást.

Igen természetesnek fogjuk tehát találni, hogy a Felvidéken, egyéb műiparágak meghonosodása mellett, állandó kiválóbb nyomdák keletkeztek.

Az erdélyi fejedelmi nyomdák mellett, melyek közül a patakít a német, a fejevárit török s tatár pusztította el 1658-ban, - méltán említhetjük a bártfai műhelyet. Bártfa, Gutgesell Dávid vezetése alatt, tevékenység és csinos nyomdászati kiállítás tekintetében 1579 óta előkelő szerepet vitt.

Hogy pedig a Felvidéken az első nyomda ily későre állított fel: azt épen a Krakóval folytatott magyar-északi nagy kereskedelem okadatolja. Krakóval fénykorában nem álltak volna ki a versenyt a közeli Felvidék friss alapítású nyomdái. Krakó hanyatlásának egyik első symptomája, hogy Bártfán állandó nyomda alakulhatott.

A bártfai műhely 1598-ban Klösz Jakab, később, miként a debreczeni, a város birtokába került. Klösznél 1628-ban, az ország víznyomatú címere után ítélve, magyar papíron, szépen kiállítva készült el a Prágay András szerencsi prédikátor által fordított «Feiedelmeknek Serkentő Oraia», nagy negyedrébten. A mint azonban a «holt kéz» tulajdonába ment át ez a nevezetes műhely: azonnal szünetelni kezdett. Mígnem a múlt század elején, a kassai jezsuiták által megvásároltatván, Kassára tétetett át, hol újabb munkássága vette kezdetét.

A felvidéki hat szabad királyi város közt a XVII. században Lőcse volt a metropolis. Girbe-gurba utcáin mindenfelé ásítottak a lengyel mintára épített kereskedőcsarnokok, melyeknek szépesi tájejtéssel Lőben a nevők.

Egy ilyen lábas házban nyílt meg a század első éveiben, a Klösz Jakab bártfai nyomdász által alapított első lőcsei műhely, mely Schultz Dániel, majd különösen Brewer (Breuer) Lőrinc szakértő vezetése alatt csakhamar az effajta nagyobbszerű intézetek közé vergődött fel.

Lőrinc mester tömérdek könyvet, igen csinosan állított ki. 1641 óta voltak görög betűi is, melyeket először alkalmazott Medgyesi Pálnak a mondott évben, másod ízben kinyomatott Praxis pietatisában. Holta után özvegye, majd fia János kezelte a nagyhírű nyomdát.

Breuer János, 1664-ben orvostudori címmel térve vissza a külföldi akadémiákról, idehaza élte főfeladatául tűzte ki, hogy nyomdáját páratlanná tegye a világon. Szép eszméje érdekében bámulatra méltó vas-szorgalommal dolgozott. Szakértelme s kifejtett tevékenysége nem is maradt gyümölcstelen. Részünkről legalább teljesen igazat adhatunk Melzernek, ki Biographien berühmter Zipser című munkájában azt állítja, hogy Breuer betűit elegancia tekintetében a németek s a hollandok meg sem tudták közelíteni.

A lőcsei nyomda papírszükségletét már hazai malom elégíthette ki. Adataink szerint Lőcse közelében a város birtokát képezett szepesmegyei Tepliczen 1613-ban kezdte meg működését a Spilenberger Sámuel lőcsei orvos által fölállított második magyarhoni papírmalom, mely ma is létezik. A régi tepliczi papíros vízjegye nyomtatványokon: hármás halomból kiemelkedő kettős kereszt, melyre kétfelülről oroszlánok ágaskodnak; fölötte kilenc ágú korona.

Általában, papírgyártásunk a lengyel határokon folyt legnagyobb mérvben, s a vízjegyek után ítélve, nálunk tömérdek lengyelországi papíros fogyasztott el.

Lengyel ember állította föl a brassai malmot, s lengyel határszéli helyeken, Bártfán Sárosban, Tepliczen és Felkán Szepesben, zakatoltak kiválóbb gyáraink. A Rákócziak is a lengyelek szomszédságában, Sáros vármegyei Makoviczán, egyik uradalmuk központján alapították papírmalmukat, mely az 1670-es években az ő címerökkel ellátott papírost szolgáltatott. Hasonlóan azon a tájon Gömörmegye északi részén feküdt a murányváralljai papírgyár, melynek készítményei jóságra legelsőek valának.

E század folytán a külföldön legtöbbet nyomat Szenczi Molnár Albert. Ő maga is előbb Frankfurtban Sauer János nyomdájában javítnok (corrector), majd Oppenheimban Galler János nyomdájának felügyelője (moderator typographiae). Molnár művei s kiadásai legnagyobb részét külföldön, Nürnberg, Herborna, Hanau, Oppenheim, Heidelberg városokban adja sajtó alá. Más magyar írók feles számmal viszik műveiket Grécz, Prága, Bécs (kath.); Leyden, Amsterdam, Utrecht (prot.) nyomdáiba.

Technikai tekintetben a XVII. században Európa-szerte sülyedett a nyomdászat. A hanyatlás észrevehető hazánkban is. Pápai Páriz Ferenc méltán jegyzi meg ez időbeli nyomdászatunkra, hogy:

A tipográfia szintén meghanyatla,
Mint árva, csak fogya, kopék, nem újúla;
Kiből e nemzetnek érkezék sok kára.

Az általános műszaki hanyatlás ezen korában kivételt képez nálunk 1640 óta, Szenczi Kertész Ábrahám nagyváradi sajtója. E lelkes és avatott nyomdászunk, finom ízlésével és néhány hazafi adakozásán Belgiumban öntetett betűinek ékességével tűnt ki. Legbuzgóbb pártfogója az öreg iktári gróf Bethlen István volt, kiről Szalárdi János Siralmas krónikájában olvassuk, hogy «Az váradi nevezetes oskolához és ecclesiához szinte a luneburgumi hercegségből ugyan Luneburgumból igen szép typographiát nagy költségével hozatott volt; az öreg formában már kezünknel levő szép magyar (váradi) biblia nyomtatására is testamentumában ezer tallér summát hagyott volt.»

Ez a műhely 1660-ban, a török által ostromolt Nagyváradon, hasonló veszélyben forgott, mint később a debreczeni s pataki nyomda. Kertész azonban jó eleve intézkedett a menekülésről, s idejében vonult a vész elől Kolozsvárra. A következő évben ott fejezte be Károli Gáspár bibliájának második kiadását, az úgynevezett váradai bibliát, ívrétben. Kolozsvárról Nagyszébenbe költözködött, s ott halt meg 1667-ben, élte végeiglen buzgón munkálkodva nyomdászatunk emelésén. Műhelyét Apafi Mihály fejedelem szerezte meg, s 1672-ben a kolozsvári és nagyenyedi ref. collegiumoknak adományozta.

Szenczi Kertészt messze túlszárnyalta hírben, képzettségben, ügyességben, *Misz-Tótfalusi Kiss Miklós*, kit Bod Péter «Erdélyi Féniksznek - Phoenix Daciae», wadasi Jankovich Miklós «magyar Elzevírnek», Toldy Ferenc «régibb nyomdászatunk nagymesterének» méltán nevezett el. Irodalmunkban nagy az ő neve mint nyelvészé is, de még kitünőbb mint nyomdászé.

A holland földön tudományban és nyomdászatban kiképezvén magát, Tótfalusi rövid időn mint betűvéső és -öntő európai hírre tett szert. Nálunk azt tartották róla, hogy:

Mindenféle nyelvben és minden formában
Betűt metszhet vala nagyobbban s apróbban;
Úgy jár vala tudós keze az aczélban,
Mint másnak a könnyen engedő viaszban.

Tótfalusi hírneve annyira kiterjedt volt, hogy nemcsak Svéd-, Olasz- (a római pápa nyomdájából) és Angolországból, hanem az e művészetben előhaladottabb Belgium és Franciaországból is, egymásután kapta a megrendeléseket. A lengyel- és németországi zsidók általa vésették négyszögbetűiket. Sőt Ázsiában is az örmények és georgiaiak első nyomdáikat általa szereltették föl a könyvsajtótól az utolsó betűig.

De a belga földön szerzett minden dicsősége sem elégíté ki vágyait. Visszakiváncozott honába, hol a maga által nyomott bibliát elterjeszté olcsó áron, bár ezért «eleget kiáltottak - úgymond - reám a compactorok, hogy azzal mind nekik, s mind magamnak kárt teszek.»

Korjellemző azon nyilatkozata, hogy bár az aranyos zsoltárt egy tallér helyett tíz sustákon (hús garason), az aranyos bibliát tizenkét forint helyett ötön adta: e művek még sem váltak kelendőkké - *szabott áruk* miatt; «mert ez a' nemzet semminek limitált árához nem szokván, nem áthatja meg, hogy mégis el ne kunyoráljon benne; úgy hogy, ha a' bibliát két pénzen tartanám, mégis a' magyar egy pénzen kérné.»

Tótfalusinak sajátkezűleg vésett gyönyörű betűivel saját műszaki vezetése alatt létesített amsterdami magyar bibliája: inkább tekinthető magyar műipari terméknek, mint a legtöbb, bár a hazában, de idegen készletekkel nyomatott bibliánk.

Maga Tótfalusi is, tetőtől talpig magyar és protestáns, ki hazája s vallása üdvét tartva szem előtt, kereken visszaútasította a toscanai nagyherceg meghívását. Inkább vonult Erdélybe, inkább szenvedte a nyomorúságot, üldöztetést bibliája revisiójáért, csak hogy nemzetének s felekezetének használhasson.

A nemes szándék balúl ütött ki. Kolozsvári tartózkodása gyötrelem és pokol volt lelkének. Sok keserűség, durva elnyomatás súlya alatt görnyedve, a kálvinista papság által megtörve, a guta által megbénítva, élőhalott volt már, mikor 1702-ben könyörült rajta a halál.

«Hogy Tótfalusi Miklós ritka nagy mesteremberből - írja Bethlen Miklós - a lelket kihajtá a bálványos-várallyai tőle elvont malom és a Csepregi Mihály professor üldözése, szükségesnek ítélők azt az ő mesterségének typographiához való drága eszközeit maga testamentuma szerint

is, megvenni az özvegyétől az ecclesia számára. Küldők inventálása és kézhezvételére Kaposi Sámuel fejérvári professort³ Kolozsvárra, mene, jöve, kell érte 3000 magyar forint, noha többet is megért volna. A gubernátor beteges lévén, gyűlénk consiliumba Naláczi házához, én praesideáltam és proponáltam, hogy a kinek Isten szívét alamizsnálkodásra indítja, ihol a helye és ideje. Jaj Isten! Isten! micsoda rettenetes hallgatás; ha az Úr Jézus Krisztus effátát nem mond, és mint Lidiának a sziveket meg nem nyitja, ki 5, ki 6 forintot, ugyan nagy csuda, ha ki 15 vagy 20-at ígért, kettő vagy három; az egész consistorium ígéreti sem hiszem tött volna fl. 3 vagy 4 százat. Ennek perceptorának rendelék Simonfi Mihályt az ítélőmestert, de talám semmit sem percipiált, mert tudtomra semmit is elő nem hozott benne...»

Bethlen, mint mívelt ember s szívében jó protestáns, nagyrabecsülván a nyomdát, az ez iránt nyilatkozó közönyt épen hitfeleiben fájdalmasan tapasztalta. Ki is tör e miatt s keményen megfeddi társait: «Elforytana a lelkem - úgymond - az előttem álló inventariumot és egyéb írásokat vetém az asztalra s mondám: lelkem uraim, mit gondol kegyelmetek? talám azt gondolja kegyelmetek, hogy az ilyen nemadás, ez a hidegség nem bűn; bizony sok ifjú paráz-naságánál, részegségénél, meg némely hirtelen harag és veszekedésből történt gyilkosságnál nem kisebb, hanem még nagyobb bűn ez: nem adni ha kinek vagyon; mert amaz bűnök gyakran csak erőtlenségből, hirtelen és ottan megbánt indulatból történnek, de ez ex deliberata malitia et ingratitude erga Deum et ejus evangelium. Ne adjon kegyelmetek bár ajándékon, csak adjon kegyelmetek kölcsön, és ne többet, hanem csak ezer forintot; én a collegium pénze intereséből azt is megadatom, és csak az özvegyet vehetnők reá (kinek bizonyos okokért, talám jobb mind az 3 ezer forintot egyszersmind oda nem adni), 3 ízben két esztendő alatt contentáltatom egészen. Én bíztam ebben rész szerint a gubernátor, Naláczi, Keresztesi és egynéhány ekkor absens nagyrend és magam erszényéhez is. Az 3 terminuson való fizetés, az én szavaim szerint tetszik, de a kölcsön adásban csak olyan lón a buzgóság, mint az imént az alamizsnában; hanem osztán találók azt fel: kérjünk kölcsön gubernátor urtól; vagy a bogdán-házi jószágot, melynek az ur és a compossessor Bánfi urak tisztai miatt a collegium mondani semmi hasznát sem veheti, adjuk el az úrnak... Két főembert felküldenek az urhoz, de azt ize: nincs pénze, és így ebbe semmi sem telék.»

Ezek mentek végbe a függönyök mögött. A világ előtt, az erdélyi ref. egyház, igazolta a benne vetett reményeket. Bod Péter jegyzetei között olvassuk, hogy a Tótfalusi által 3000 forintban reá hagyott műhelyből, nem tudjuk egész árán-e vagy sem, 1703. május 15-én az öntődét (fusoria) részben átvette az erdélyi ref. ekklezsia, a nyomdát pedig 75 magyar forinton Telegdi Sámuelnek adta ki árendába.

Tótfalusival bezárul nyomdászatunk első, dicső korszaka. Nálunk közel háromszáz évig tartott azon időszak, melyben fejedelmek, főurak, főpapok vetélkedve pártfogolják, kegyeikkel halmozzák el a nyomdát.

A sajtó befolyása tetőpontján a világ új királynőjeként tiszteltetik, egyfelől bálványozva, másfelől gyűlölve, - mint ahogy a nagyhatalmakat szokás tekinteni. S valóban annak is tartják. Üdvözlük mint új, jótékony hatalmat, mely azért jelent meg a földön, hogy a világot kiragadj a tudatlanság éjjeléből.

Férfiak a legjavából, mint Aldus, Estienne, az Erasmus irataiban oly szép világításban bemutatott Froben, Abádi, Heltai, Tótfalusi, lépnek a nyomdászok soraiba, kiknek lelkiismeretesen készített termékei vagy nagy sikert aratnak, vagy kárhozat a bérök. Középut nincsen.

³ Bod Péter szerint, Kaposin kívül még Vas György, Rédei Pál és Enyedi István tanár voltak az erdélyi generalis ekklezsia kiküldöttei ez ügyben. B. A.

Még a fékező rendszabályok, mint a censura s a királyi szabadalom is, csak azt bizonyítják, hogy a koronás fők is tartanak az új hatalomtól s szükségesnek látják azt amennyire lehet korlátozni vagy a maguk javára fordítani.

Tótfalusi nálunk utolsó képviselője a dicsőített vagy üldözött, de mindenkép tudós és lelkesült nyomdászoknak. Utódai már egyszerűen üzletemberek, kiknek kezében a nyomda is többé-kevésbé üzleti céllá válik.

VIII.

Az álmos kor. - Az „imprimatur”. - Főbenjáró sajtóvétség. - III. Károly ukáza. - A Komáromi-Csipkés-féle bibliára rendezett hajsza. - Elő- és utócensura. - A privilegiumok aranykora. - Nyomdász-királyok. - A Landerer-család Budán és Pozsonyban. - A Royer és Paczkó család. - Az egyetemi nyomda.

Tótfalusitól fogva nyomdászatunk az egész múlt századon át, csak mennyiségileg haladt, mert nyomdáink száma negyvenhatra szaporodott. De minőségileg hanyatlott.

Oka ennek egyrészt az erdélyi nemzeti fejedelemség megszűnése, s az álmos kor, melyben a magyar irodalom a szükségleti irodalom alacsony fokára süllyedett; másrészt a censura, melynek szellemfojtogató műveletei elkedvetleníték az írókat, s számosakra nézve lehetetlenné tették az irodalmi tevékenységet. E miatt a protestánsok Wittenbergben, porosz Marburgban, Nürnbergben, oderai Frankfurtban, Leydában és Utrechtben kényszerültek műveiket sajtó alá adni.

A censura Magyarországra, bár törvényileg sohasem szentesített, s mint alkotmányos országot a sajtószabadság illette meg, mégis behozatott, mint oly hatalom, mely mindent feleletre vont, s maga nem felelős senkinek a világon. Mindazonáltal a censura sohasem a hatalom, hanem mindig általánosabb érdekek álcája alatt végezte szabadságtipró munkáját. Eredeti célja, a papismussal s a világi zsarnoksággal ellentétben álló elemek lefegyverzése; de a közönség előtt, bevallott feladata a keresztyén egyház, az uralkodók tekintélye, s az állam érdekeinek megvédésében állott.

A könyvnyomdászok szigorú felelősség terhe alatt köteleztettek a censura rendeleteinek betűhíven teljesítésére. Innen van, hogy a censor által aláírt «imprimatur» nélkül egy nyomdász se merészkedett volna bármit is kinyomtatni.

Az egyetlen, e nemű, főbenjáró sajtóvétség 1795-ben fordult elő. A Landerer Katalin nyomdájában működött Landerer Mihály, a Martinovics összeesküvés részese lévén, a «polgár s ember» forradalmi kátéját, éjjel, pincéjükben kinyomatta. Landerert ezért a királyi tábla fogságra, a hétszemélyes tábla azonban halálra ítélte, s csak a királyi kegyelem változtatta e büntetést tíz évi súlyos börtönre.

A hétszemélyes tábla ítéletében, III. Károly 1715. jul. 18-án Bécsben kelt rendeletére támaszkodhatott. Ebben formuláztattak a vizsgálati rendszabályok, nyomdászaik számára, mihez tartás végett.

III. Károly ukázában olvassuk: «minden zugnyomda tüstént bezárassék, s csak oly helyeken engedessék meg fölszerelésük, hol választó- vagy más fejedelmek székelnek, akadémiák vagy tudományos egyetemek (akkor a jezsuiták kezében), birodalmunk bizalmas tekintélyei vannak, vagy csak oly városokban, hol hatósági felügyelet létezik. Ezenfelül tiltatik oly könyvnyomdászok letelepedése, kik nem becsületes és tisztességes egyének, valamint azoké, kik vonakodnának az általunk rendelt eskü letétele által, minket arról biztosítani, hogy a birodalmi rendeleteket szigorúan megtartani soha el nem mulasztandják. Meghagyjuk, hogy minden könyvnyomdához értelmes és tudós censorok neveztessenek, kiknek kötelességükké tétessék, hogy a nyomtatványok figyelmes átolvasása után azokat az író, költő, kiadó és könyvnyomdász vezeték- és keresztnéve, valamint az évszám és város megnevezése nélkül sajtó alá bocsátani vagy eladni ne engedjék; ellenkező esetben a kiadó, író és nyomdász, vagyonával, becsületével, ingóságaiával vagy *vérével* fog kiméretlenül meglakolni.»

Egy szó nem sok, de annyi sincs ebben Magyarországról. A birodalomnak szól ugyan a rendelet, de oly szándékkal adatott ki, hogy hazánk is értsen róla. Különben is, ahhoz számították akkor Magyarországot, s a szent birodalom örökös tartományaként bántak vele.

A Komáromi-Csipkés-féle bibliára rendezett nagyszerű hajsza is, eme zord idők botránykrónikáját gazdagította.

A szatmári béke után, a debreczeni ref. egyház Campegius Vitringára bízta a rég elkészült Komáromi Csipkés-féle bibliának Leydában való kinyomatását. Ide vonatkozólag 1715-ben a debreczeniek 3000 forintnyi előleg lefizetése mellett, szerződésre léptek Vitringa meghatalmazottjával Ross Sándor és fiai eperjesi kereskedő-céggel; kötelesek voltak a következő év elején 2000 forintot, s az összes példányok átvételekor a fennmaradó összeget lefizetni. Továbbá, úgy egyeztek meg, hogy a biblia szép fehér atlacozott papíron, 200 aranyozott táblájú, 1800 francia kötésű és 2000 fehér pergamentben aranyozás nélkül bekötött példányban állíttatik ki, melyek mindenikéért 3 forintot fizet a debreczeni egyház, oly föltétellel, hogy ha a példányok útközben, az országon kívül elkallódnának, az nem az egyház kára leend.

A hollandok 1718-ban elkészülvén a nyomtatással, tizenkét ládába rakott 2915 példányt Leydából a tengeren Danczkába, onnan Lengyelországon és Duklán át Debreczen felé indítottak útnak. Duklában azonban, a példányok átvételére küldött debreczen-városi tanácsnok mindössze egy kis ládára menő 31 darabot kaphatott meg; mert a többi, az 1719. máj. 15-kén Laxenburgból kelt legfelsőbb parancs folytán lefoglaltatván, azok megvizsgálásával gr. Erdődy Gábor egri püspök bízott meg. Ez a vizsgálatra a kassai jezsuitákat hívta fel, kik a 2884 példányt, elősmervény mellett, visszaszolgáltatás föltétele alatt, átvették.

A jezsuita censorok csupán két lényegesb kifogással állottak elő, hogy t. i. az apocryphus könyvek nincsenek az ó- és újszövetséggel együtt kinyomva, és hogy a keresztség formájának e fordítása: Megkeresztelvén őket Atyának, fiúnak és szentléleknek *nevére*, e helyett: *nevében*, istenkáromlás volna, consequitur ergo - valamennyi példány elkobzandó. És úgy történt, amiként beszéltek.

Meg kell vallani, hogy ez az inquisitio úgy ment mint a parancsolat. Jezsuiták fogtak végrehajtásához, de rajta is hagyták kezök szennyét.

A bibliának Leydában maradt 1285 példánya Danczkába, onnan Varsóba szállíttatván, ottan heverték 1789-ig, midőn sok utánjárás folytán, visszakérülhettek jogos helyükre, Debreczenbe.

Jó szerencse, hogy a szétszórtság, a decentralisatio, tényleg oly mérvben meg volt nálunk, hogy az effajta hajrá ritkán sikerült ily fényesen, s emiatt III. Károly idézett, elrettentő szigorral irt pápensét sem lehetett foganatosítani. Erre nézve az a bizonyosságunk, hogy még 1772-ben is, csak Erdélyben 9 nyomda működött szabadalom nélkül, t. i. Kolozsvárt 2, Beszterczén 1, Csik-Somlyón 1, Brassóban 2, Medgyesen 1, Nagyszebenben 1, Balázsfalván 1 intézet. Sőt a komáromi nyomda 1789-től egész 1835-ig szabadalom nélkül dolgozott, s azt a tulajdonos Weinmüller Franciska, az utóbbi évben, csakis följelentés folytán eszközölte ki 1500 váltó forinton.

Az előzetes censurán kívül létezett még a bécsi cs. k. udvari bizottság által gyakorolt utó-censura. E bizottság a már megjelent könyveket vette szigorú vizsgálat alá, s a szerinte veszélyeseket eltiltotta. Az így elkárhoztatott könyvek lajstroma évről évre megjelent «Catalogus librorum a commissione caes. reg. aulica prohibitorum» cím alatt.

Ennyi megszorító rendszabály, összefonva a céhek kötelékével, igen természetesen, az ipari előhaladás megbénulását vonta maga után. A nyomdászat arculata gyökeresen megváltozott.

Nincs többé zaklatott életű, de szabad és lelkesült nyomdász; mert úgy látszik, végleg elnyomatott a rúgó, mely ama szabadságvágyó férfainkat tevékenységre sarkalta. A protestantismus s vele az alkotmányos szabadság tetszhalott. A hajdani üldözött, tudós nyomdászokat, pártfogolt oligarchák és nyárspolgárok váltják föl.

Kísértsük meg eme nyomdász-királyok, vagy egy-egy nyomda köré csoportosítani a mellék-személyzetet, az apróbb cselekvényeket, a kevésbé összefüggő eseményeket.

Mindjárt a század elején a kézsmárki és a komáromi nyomdával találkozunk. Ez utóbbi valódi specialitás, mint kizárólag naptár-nyomda. Az 1711-ki komáromi kalendariumban olvasható szabadalma szerint, csupán naptár-nyomtatásra jogosítottatott fel. Im itt következik: «A' Privilegiumnak Summája.»

«Az Fölséges Romai Császár és Magyar Országi Koronás Király által kiadott Privilegiumban tiltatnak mind azok, valakik 15 Esztendőnek el-follyása alatt Komáromban lakozó Töltési István (úgy utánnan következő két ágon levő Maradékinak) munkáján kívül Magyar Kalendariumokat, kik ennek előtte Löcsén szoktanak volt ki Nyomtatatni, akár Nagyobb formában, és akár melly typussal is egész Magyar és Erdély Országokban béhozni merészelnének, az Privilegiumban ki adott kemény büntetés alatt. Bécsben 5. Novembris 1705. Josephus (L. S.) Somogyi Ferenc».

Letelik a tizenöt évre adott privilegium, de azért még 1722-ben is megjelenik a komáromi kalendárium. Sőt Töltési István uram, ki, mellesleg megjegyezve, egykor a komáromi ref. ekklezsia főcurátora volt, - 1718-ban «Isten eleibe fölbocsátandó lelki jó illatokkal tellyes arany temienező» című imádságos könyvet is bátorkodott kiadni.

A XVIII. században a debreczeni nyomda, műszaki szempontból véve, szintén alább szállott. Nem csodáljuk, mert ugyancsak viharos időket kellett érnie. Kassai Pál művezető csak az imént szerelte föl ujonnan a németek által elpusztított műhelyet, s az, már 1719-ben, utódja Miskolczi Ferenc alatt, ismét a lángok martalékává lett. Miskolczit Viski Pál, ezt Margitai János követte, kinek vezetése alatt a nyomda sokat termelt s magyar és latin művek mellett, szláv szent könyveket is adott a közönség kezébe. Szolgálatá utolsó évében, 1752-ben történt, hogy az általa nyomtatott Molnár Gergely-féle latin nyelvtan, mert Rákóczi Ferenc viselt dolgait veszedelmes (!) bővítésekkel magasztalta, a helytartótanács parancsából elkoboztatott. Minek folytán a nyomda új felügyelői, Pándi János és Forró István által, a nevezett könyv első kiadásából 11, a másodikból pedig 3377 példány küldetett föl.

A debreczeni nyomda korlátozását célbavevő központi kormány szigorú rendeleteivel, különösen meggyűlt a baja a Kállai Gergelyt követő Margitai István művezetőnek. Forgách gróf, királyi biztos, a nyomdát minden áron ki akarta csikarni a város kezeiből. De nem boldogulhatott a civisekkel. Utoljára is, 1774-ben úgy alkudtak meg, hogy a könyvnyomda a város birtokában meghagyatott ugyan, de azzal a föltétellel, hogy ezentúl a helytartó-tanács tudta és beleegyezése nélkül semmit sem fog kinyomtatni; minek nagyobb biztosításául elrendeltetett, hogy a nyomda egyik felügyelője mindig catholicus legyen.

Megenyhült az idők szigorú járása az országra, de nem a debreczeni nyomdára nézve. A szabadság-szerző 1790-ik évben, a nyomdaépület minden készletével együtt porrá égett. De újra kiemelte hamvaiból a város határt nem ismerő áldozatkészsége, s Huszti Riskó Sámuel, majd Szigethi Mihály vezetése alatt érte el a jelen századot.

A debreczeninél kevésbé zaklatott életű, de technikailag épp oly hátra volt a soproni nyomda. Streibig József Antal 1725 körül Wildbergából Sopronba költözködött, s a következő évben ott adta ki legelőször a Titulare Calendarium seu Schematismus Regni Hungariae című évkönyvet, mely az ország akkori állapotának megismerésére máig becses kútforrásul szolgál.

Streibig Sopronból Győrbe vándorolt, hol 1730-ban kis 8-rétben tette közzé, mindössze 200 nevet tartalmazó schematismusát. Szabadalmat azonban csak 1731-ben szerzett. Ennek értelmében maga és örökösei tíz egymásután következő évben nyomathatták névtárukat «eo tamen modo, ut Titulaturam eidem Calendario inserendam, censuræ regiae Cancellariæ nostræ Hungarico-aulicæ *prævie* submittere debeat.»

A győrihez hasonló gyarló műhely volt a budai nyomda, melyet Landerer János alapított.

Buda elpusztult kis fészek volt még, mikor Landerer János odatelepedett, s 1724-ben megnyitotta nyomdáját. Az üzlet nem fizette ki magát s három év múlva Landerer átadta azt a jobb módú Nottenstein Györgynek. Ez, majd özvegye Nottenstein Veronika, 1750-ig viszik az üzletet. Ennek elhunytá után az alapító családra száll ismét a nyomda, s Landerer Lipót Ferenc, szabadalommal, 1764-ig működik. Üzletét örökösei, utóbb hasonnevű fia, azután ismét örökösei kezeltették egy ügyvivő által. Végre 1779-ben Landerer Katalin nagykorúvá lesz, a nyomda birtokába lép, s azt, a pesti Royer-féle nyomda kibérlésével, nagyobbítja.

Oldala mellől viszik el jobb kezét, kitűnő művezetőjét, Landerer Mihályt Kufstein és Spielberg börtöneibe. Landerer Mihály, a Martinovics összeesküvés részese, szomorú véget ért. Tömlőcéből mint munkaképtelen, testben-lélekben megtört nyomorék szabadult ki, s pár év múlva örömmel fogadta a halál szabadító karjait.

Landerer Katalin bebizonyítván, hogy nem is tudott az összeesküvésről, üzletét haláláig, 1802-ig zaklatás nélkül vihetette. Holta után nyomdája leányára, Landerer Anna hajadonra szállott, ki azt 1833-ban bekövetkezett elhunytáig ügyvivője, Gyurián által igazgattatta. Ettől fogva a nyomdát hetenkint fölváltva kezelték Gyurián és Bagó Márton, Landerer egyik rokona. Mig végre 1847-ben Bagó, társától különvált, s miután a nyomdai és kiadási jogért, valamint a nyomdai anyagszerekért Gyuriánt 30.000 forinttal kielégítette, a hajdani Landerer-nyomda az ő birtokába ment át.

A Landerer-család ezen budai ága, merőben ponyvairódművekkel szedte meg magát. Alapítása óta máig, csekély kivétellel, csupán kalendárium, csizió, magyar s német népdalok, litániák, rosz fametszetű s piszkos nyomású szent képek, álmos könyvek s t. eff. termékekkel árasztották el a hazai vásárokat s búcsúkat. Az utánnyomást nagyban üzték, s hogy együgyű közönségükkel elhitessék, hogy új könyvet adnak a kezébe, mindegyikre rányomatták «nyomtatódott ebben az esztendőben», vagy «Gedruckt in diesem Jahre».

Másképp szolgálta a nyomdászat ügyét a Landerer-család pozsonyi ága, melynek ottani nyomdáját Royer János Pál alapította.

Royer János Pál salzburgi könyvnyomdász, 1715-ben nyomdai jogért folyamodott Pozsony városa tanácsához, mely az engedélyt megadván, működését tüstént megkezdette. A nagyszombati consistorium azonban tartott a protestáns jövevénytől, s azt 1716-ban a magyar királyi udvari cancelláriánál bepanaszolta: «hogy egy bizonyos könyvnyomdász - a consistorium még nevét sem tudta - Pozsonyban a könyvnyomtatást űzi, mi által az érseki rendelet alapján állított nagyszombati akadémiai könyvnyomdának, mely az országban szükségelt áhítatos könyvek terjesztésére elégséges (másra nincs szükség?) nem kis hátrányára és kárára van; azon kívül nem titkolhatja el a consistorium azt a meggyőződését, hogy e nyomda szervezése a Pozsonyban lakó számos és vagyonos prot. polgárok fölszólítására és érdekében történt, kiknek ott főiskolájok is van és a közelfekvő helységekből is számos protestáns lakik. E szerint alattomban a katholika religio ellen intézett könyveket fognak nyomtatni; és így a protestánsok által bizonyosan pártoltatni és segítettetni fognak, miután az elkobzás terhe alatt és a magas vám miatt igen nehéz prot. könyveket Németországból behozni. Különben is Pozsonyban e nyomda fölösleges, miután a bécsi és nagyszombati kath. nyomdák a könyvhiányt

kellően pótolják és egész Magyarország e nembeli követelményeit a nép teljes megelégedésére teljesíthetik. Ezért kéri a consistorium nemcsak e nyomdásznak működését megszüntetni, hanem még betűit és sajtóit is Pozsonyból eltávolítani».

A pozsonyi tanács azonban, Royer J. P. vádlott nyomdász és pozsonyi polgár ügyét ajánlólag terjeszté föl a magyar kancelláriához. Ezenfölül még egy városi tanácsost, a Pozsonyban megjelent könyvek teljes jegyzékével s minden ott nyomtatott munka egy példányával Bécsbe küldött, szóval Royer ügyét egészen a magáévá tette.

Ilyetén buzgó szorgalmazásnak tulajdonítható, hogy a magyar kancellária 1720. máj. 23-ki leiratában a nagyszombati consistorium kérelmét elutasította. «1. Mert a nyomdászat Pozsonyban már rég múlt időkben is gyakoroltatott. 2. Az itt tartatni szokott számos országgyűlések, valamint törvénykezési és politikai congressusok által a város nevezetessé lett, azonkívül a pozsonyi székesegyházi káptalan, számos szerzetes és apáca-zárdák székhelye lévén, egy könyvnyomda Pozsonyban okvetlen szükséges.»

Royer szerencsésen megszabadulván a lidércnyomástól, mindenekelőtt külön privilegiumot szerzett. Aztán 1730-ban megvásárolván a puchói Chrastina Dániel-féle nyomda kopott betűkészletét, ebből anyagot nyert új betűk öntésére. Csinosan dolgozó üzletét özvegye, Bauer Károly regensburgi származású művezető segédkezése mellett folytatta, s midőn az özvegy 1740-ben meghalt, hátrahagyott üzletében a leltár szerint 59 mázsa betű, 3 könyvsajtó és 2000 forint értékű kiadvány találtatott.

Ez üzletet Royer Ferenctől 1750-ben, a helyiséggel együtt 11.000 forintért Landerer János Mihály budai polgári könyvnyomdász vette meg, s Mária Teréziától szabadalmat kapott reá.

A Landerer-család régi munkák újabb kiadását már 1720-ban megkezdte. A magyar olvasó közönséget csinosabb kiállítású olvasmányokkal látta ugyan el, de azért készítményei izlés dolgában nem versenyezhettek se Kolozsvár, se Várad vagy Bártfa régi nyomtatványaiával.

A Landerer család feje, János Mihály, ernyedetlen kitartásával, hazánk azon kori legkülönb nyomdászává vergődött fel. 1775-ben átvette a felosztatott jezsuita-rend nyomda-szereit, s Pesten és Kassán fióknymdát állított. Pozsonyban 44, Kassán 21, Pesten 11 évig működött, egész 1795-ig, midőn Pozsonyban, 70 éves korában elhunyt. Bokros érdemei jutalmául, azon idők szokása szerint, fűskúti előnévvel, magyar nemessé emeltetett.

Fia, Mihály János, folytatta az üzletet, s papírszükségletét már saját, nyitramegyei ó-turai malmán kívül, még a Tauber-féle dejthei gyárból fedezte. Ennek fia Lajos, pesti nyomdájára fektette a fősúlyt, s azzal megközelíté a korabeli európai színvonalat.

Az olmtüzi születésű Paczkó Ferenc Ágoston, 1770-ben nyert szabadalmat, Pozsonyban egy második nyomda fölállítására. Itt adta ki 1781-ben az első hirlapot magyar nyelven «Magyar Hirmondó» cím alatt. Pesten fiók-nyomdát alapított, melyet legidősb fia, Paczkó Ferenc József vett meg 3500 forintért. Később a pozsonyi üzletet is ez vette át mindenestül 18.000 forintért, s ugyanannyiért adta el 1806-ban öccsének Paczkó Károlynak. Három év múlva azonban a csehországi, kuttonbergi származású Schnischeck Károly Gáspár kezébe kerülván az üzlet, ez a magyar irodalomra nézve elveszett, s egészen a német és szláv irodalom szolgálatába állott.

Budán, a jezsuita-rend eltörlése léteelt adott a magyar királyi egyetemi nyomdának. Ugyanis, Mária Terézia a jezsuiták nyomdáját átadta az egyetemnek, s azt kizárólagos szabadalmakkal látta el. Célja volt e nyomdának, a korhoz képest, műszakilag legtekélyesebbet előállítani, s e tekintetben hazai nyomdáinkat vezetni. E föladatának azonban, ekkoriban még nem igen volt képes megfelelni.

IX.

II. József emeli sajtóügyünket. - Kik terjesztették el nálunk a szabadkőművesség eszméjét? - A nagyszebeni sz. András □. - A türelmi parancs hatása. - Kezdetleges könyvkereskedés. - A ponyva fénykora. - Csempészett könyvek. - Magyar nyomdák 1787-ben. - A Trattner család. - Az egyetemi nyomda első szerepre emelkedik.

A XVIII. század vége felé nyomdászatunk új vidékeket hódított meg. Drávántúl, a zágrábi polgári nyomda, 1696 óta, a rövid ideig működött jezsuitákét leszámítva, egyesegyedül állott; s ez is 1769-ben a tűz martalékául esett. De a zágrábi káptalan azonnal új nyomdát szerelt fel, melyet Jandera Antal gondjaira bízott. Öt év múlva, Trattner János Tamás Varasdon, aztán a Divald család Eszéken, Karletzky Lőrinc Alajos 1790-ben Fiumében, új nyomdákat alapítottak. A visszafoglalt Dél-Magyarországon is két nyomda keletkezett. Heimerl Mátyás József 1769-ben Temesvárott, húsz év múlva pedig, az akkor alapított újvidéki királyi gymnasium Újvidéken nyitotta meg sajtóját.

Az ország egyéb részeiben is, Besztercze, Besztercebánya, Bihar-Díószeg, Selmecz, Szokolcza, Szombathely, Veszprém városokban gyorsan egymásután támadtak újabb nyomdáink. Maros-Vásárhelyt Kapronczai Ádám magyar nemes rendezte be sajtóját. Kapronczai, Mária Terézia kiváló kegyelméből, Bécsben az udvari illyr typographiában tanulta a könyv- és könyomdászatot, metszést és betűöntést, nemes Kurtzbök János nyomdász és könyvárús oldalánál, kit ő vett rá Benkő Transsilvaniája kiadására.

Sajtó ügyünk ezen nagymérvű terjeszkedését s újabb térfoglalásait jórészt II. József, előzőihez mért szabadelvűbb intézkedéseinek köszönhetjük. A «régi kötelességekről» angolul kiadott szabadkőműves-katé, nem hiába ajánlotta a «testvérek» figyelmébe, hogy szeressék, valamint erőjükhöz képest *gyámolítsák* a művészetet és tudományokat, s minden alkalmat fölhasználjanak önképzésükre! A császár, szívében önmaga is tizenhárompróbás szabadkőműves, elfogadta a katé intését s a tudomány s a művészet emelése szempontjából, míg egyfelől a censurát jó részt eltörölte; másfelől a könyvnyomdák és kereskedések szaporítását rendelte előmozdítani. József mindössze is azt kívánta meg, hogy minden magyar nyomda, a helytartósághoz három darab kötelességi példányt küldjön be.

József a kedvező rendeletet nemcsak kiadta, hanem végrehajtásában jó példával ő maga személyesen járt legelől. Bár merre utazott birodalmában, magas figyelmét mindenütt kiterjeszté a könyvtárak, nyomdák és könyvraktárakra. Budapesten, Debreczenben, Nagy-Szebenben megsejlelte a könyvtárakat, ez utóbbi helyen id. Hochmeister Márton könyvkereskedéssel összekötött nyomdáját is, mely látogatás emlékéért máig hirdeti a nyomdahelyiség bejárata fölött lévő eme tábla:

JOSEPHO SECUNDO AUGUSTO

TYPOGRAPHUM, BIBLIOPOLUMQUE DIE XVI. KAL. AUG. 1786 VISENTI ET PROBANTI
IN GRATI ANIMI SIGNIFICATIONEM. M. H.

A kedvező rendelet, s a császár hasonló eljárása, kimondhatlan jó hatást gyakorolt a nyomdászok társadalmi állása javítására. Erre nézve érzük be egy példával.

Vác püspöki város nemes tanácsa, 1780-ban még csak packázott az ottani nyomdással, de már a következő évi aug. 3-ikán tartott tanácsülésen, szóról szóra ezt iktatták be a város jegyzőkönyvébe: «Ambró Ferentz itt Lakos Könyv nyomtató a tanács előtt megjelenván, abbéli Könyörgését nyuitotta, hogy mivel ők Ország szerént a katona tartástul, Város robotyaitul

mentek volnának, Ő iránta is Ő Fölsige Privilegiuma mellett valamely reflexióval lenne a Tanács; megvizsgáltatódván a dolog, és föl vétettetvén az, hogy már a véget a Tkts Plenipotentiarius Urnak Biró Uram előtt emlékeztetett, hogy a mennyire lehetne, szép móddal egyezne meg vele a Tanács, ne talán Fölsőséghez kelvén, minden Város java nélkül az föllyebb irtaktúl Szabadulását meg kaphatná, de ugyan csak hitvesse bábaasszony lévén, a véget is valami reflexiót érdemelne, addig is, méglen a Tanács az eránt más rendelést téssen, esztendőnként egy Suffrin (t. i. souverain) fizetése mellett *az közönséges robotoktól és több Város terheitől maga és háza föl Szabadított*, úgy mind azon által, hogy azon kívül a portiót többi Lakósokhoz képest, a mint értéke hozza magával, fizetni köteles legyen.»

Pál fordulása e szerint a váci magisztrátus kebelében hamar bekövetkezett, s a kupaktanács a bot boldogabb végét mutogató királyi biztostól megriadva, kénytelen volt, szokása ellenére, közvetett áldozatot hozni a műipar emelésére.

A XVIII. századdal az erények arany kora vette kezdetét: ködös ábrándjaiban azt hitte akkor a világ, s azzal együtt József császár, kinek tetteiből korának vágyai, gondolatai leghívebben sugároznak felénk.

A szabadelvűség divata még vadonat új volt, tele sallanggal, nyilatkozásában rejtélyes. Abracadabrák s ceremóniák tették érdekessé. Angliában a múlt század elején némely szabad gondolkodók megnyitják az első szabadkőműves páholyt, s mire végéhez közeledik az évszázad, az eszme már egész Európában, sőt a fehérbőrű emberiség egész birodalmában elterjedt. Magyarországon vagy húsz □ (páholy) alakult, melyekbe csaknem minden nevesebb magyar író belépett.

Máig sem tudjuk, kik ismertették meg velünk e tanokat. Részünkről azonban valószínűnek tartjuk, hogy miként a reformáció, úgy a szabadkőművesség eszméje körül is, a külfölddel gyakori érintkezésben állott könyvtárosok és nyomdászok vitték nálunk a magvető szerepét.

Annyi bizonyos, hogy az 1767-ben Nagy-Szebenben, Erdély akkori fővárosában alakult legelső szabadkőműves páholynak «Liste der sämmtlichen bei der □ St. Andreas zu denen 3 Seebältern recipirten Br. Br.» (Brüder) című, ránk maradt iratában, az alapító tagok közt találjuk Linzing János M. ottani nyomdászt, ki Drezdában, Erlangenben, Jena és Tübingában a rend akkori mind a négy fokozatát elnyerte.

Ettől fogva a szebeni szabadkőműves □ tagjai közt mindig volt egy-két könyvnyomdász; mert a titkos társaságnak, ha titokban akart maradni, nyomtatványai készítésére okvetlen szüksége volt megbízható nyomdászra. Különb is, nyomdászaink terjesztve az eszmét, úgy látszik rendesen beavatták társaikat a □ titkaiba. Linzing mostohafia volt Sárdi Sámuel könyvnyomdásznak, ki társasüzletet bírt id. Hochmeister Márton könyvkötővel, a későbbi nyomdással. Hihető, hogy Linzing buzdítására került Hochmeister a Sz. András □ elfogadott tagjai névsorába 1784 márc. 5-én 141-iknek, mint «Br. Lehrling» kinek neve után oda jegyezték, hogy catholicus.

Az új inas alkalmasint igen kitüntette magát, mert a □ jegyzőkönyve szerint, 5785 (1785) apr. 9-én, a golyóval szavazásnál Br. H. (Bruder Hochmeister) a legényfokra «hellleuchtend»-nek találattott, s ingyenes előléptetése azért ment határozatba, mivel a □ nyomtatványait ingyen szándékozik elkészíteni. 5785. máj. 13-án aztán, Hochmeister inas-testvér, a végbement vizsgálaton bebizonyítja, hogy méltó a kőművesség 2. fokára, mivel mestere az ő munkájával megelégedett, s ezért a legény-fokozattal «ösidőkből származó szokásaink szerint fölrüház-tatott». Majd, az 5787 jan. 20-án szerencsésen letett vizsgálat után, mesterré emeltetvén, ugyanazon év márc. 21-én 19, és 5788 márc. 26-án 26 szavazattal, a □ hivatalnokainak választásakor, «Br. Aumonier» (alamizsnamester)-nek választott meg, s e rangjába be is iktattott.

Fia hasonlóan nagy szerepet vitt a szabadkőműves társaságban. Ifj. Hochmeister Márton, 1789-ben, ugyanazon a gyűlésen, melyen atyja halála bejelentetett, Lufton (louveton)-ná választatott. Később inassá, majd legénnyé lett. Ő vezette be a □ tagjai közé, 1789. máj. 18-án könyvesboltjának könyvvivőjét, a königsbergi születésű Mohr Frigyeszt, ki már annak előtte a lipcsei 3 Pálmához címzett □ tagja volt.

Ifj. Hochmeister testvér azonban sohasem lett mesterré. Mert 1790-ben, a francia forradalom kiütése hírére a központi kormány, melyet többé nem a főpallér vezetett, nem mert tovább játszani a tűzzel. Tartott attól, hogy a humanus eszméket a magyarok is, mint a franciák, majd tágabb körben próbálják terjesztgetni. Ezért, minden kőműves páholy feloszlattatott. A szebenit is szétugrasztották: a rend jelvényeit s diszruháit Hochmeister őrizte meg az utódok számára.

Előadásunk felszínre hozta, hogy a könyvnyomdászok minő tevékeny részt vettek a szabadkőműves-clubokban, melyek aranykora nálunk József országlása idejére esik. Térjünk most át József időszeke egyéb jelenségeire.

A censura eltörlésénél még sokkal üdvösebb hatású volt József türelmi parancsa, melynek hiánya az ő koráig, egyik főbb oka volt nyomdászatunk hanyatlásának.

Uralkodása alatt, mennyire gyakoroltatott a vallási türelem, legvilágosabban tanúsítja azon királyi leirat, melyet az addig elnyomott unitárius vallásközönség, fő symbolicus könyvének a «Summa Universae Theologiae Christianae secundum Unitarios», cím és közhitelesség alatt kinyomathatása végett, a császárhoz fölterjesztett folyamodványára nyert. Az 1785. ápr. 13-áról, Bécsből keltezett, legfelsőbb helyeslést kifejező német okmány az erdélyi királyi főkormány-székhöz van intézve, s fordításban így hangzik: «...ezen című kézirat: Summa Universae etc. - Kegyelmeteknek, Erdély kir. főkormány-székeének azon értesítéssel küldetik vissza, hogy annak kinyomtatását annál inkább megengedje, mivel' az a mellett, hogy azon vallás Erdélyben be van véve, a rajta átvonuló szerénységért vallást tárgyazó más munkáknak is mintául szolgálhat.»

Természetes, hogy azon időben, midőn kivételesen ily őszinte vallási türelmesség szállotta meg a császári udvart: Pozsony előkelő nyomdászei, fűskúti Landerer Mihály és Paczkó Ferenc Ágoston, onnan csak dorgálást kaptak azon közbeszólásukért, hogy ne adassék privilegium új nyomda állítására, a folyamodó Weber Simon Péter, nagyszebeni születésű protestánsnak.

Weber tehát, kezében a nagy becsű szabadalommal, megnyithatta pozsonyi nyomdáját. Eleintén, 1783-ban, Korabinszky János Mátyás eperjesi származású, ismert íróval egyesület, aztán egyedül vezette nagy üzletét, melyhez a komáromi mint fiók tartozott.

Komáromban számos magyar kiadvány látott napvilágot. Farkas ABC-je, mely első évben 5000, a következőkben két-kétezer példányban nyomtatott, s a híres komáromi kalendárium, azon korban a legelterjedtebb magyar könyvek közé tartoztak.

A Magyar Músa különösen kiemeli Weber nyomdáját azért, mert magyar, német, latin, tót és egyéb betűi is voltak. Tehát ez akkoriban nagy ritkaságként tekintetett. Ez épp oly jellemző múlt századi kezdetleges nyomdászati viszonyainkra nézve, mint amennyire az, könyvkereskedésünket illetőleg, Wébernek még 1790-ben is a budai német lapban magyarul közzétett azon hirdetése, mely szerint kiadványai «találtatni fognak a jövő pesti vásárkor a Sz. Mihályi kapu előtt lakó Bognárnak Házában, a' hol Weber Urnak szállása lessz.»

Általában véve, XVIII. századi kereskedelmünk minden ágának ütere a vásárolás. A tapasztalás hozta forgalomba azt a közmondást, hogy három nem jó ha sokat hever: kereskedőnek a

ponyvája, fonónak a rokkája, takácsnak a bordája. S csakugyan, a könyv is, mint árúcikk, legkelendőbbnek a ponyván bizonyult be.

Erdélyben a legelső könyvkereskedő szabadalmat id. Hochmeister Márton szebeni nyomdász kapta 1777-ben. S két év múlva ugyanott nyitották meg társas könyvesboltjukat Barth, Gromen és Gänzelmeier. Mind a két üzletben a vásározás tartotta a lelket. Ifj. Hochmeister naplójából tudjuk, hogy 1790-ben Marosvásárhelyt volt a sokadalmon, hol bevétele 100 rhénes forintra ment, kiadása 50 forint fuvarbér fejében. 1792-ben a brassai vásáron 150 rhft, Debreczenben 300 forint a bevétele, becserélt könyvekért, *báranybőr* és írópapírért kiadott 50 frtot, tiszta nyeresége 150 frt stb.

Még századunk elején is Landerer pozsonyi könyvárusnak a pesti, Kis István pestinek a debreczeni vásárookra kellett hurcolni raktárukat, hogy könyveiknek vevőt keressenek. Az erdélyi magyar olvasó közönségnek leginkább a debreczeni és pesti vásárokról hazatérő kereskedők szállították az olvasmányokat, s az ezekért járó összegre kiadóinknak egy következő vásárig kellett várakozniok.

Kazinczy 1803-ban megható örömmel írja, hogy «Kis István budai és pesti könyvárus a debreczeni augusztusi vásárban 3000 forintot vett be, és az ő szeretett Kis Jánosának «Zaid»-jából egy hónap alatt 400 nyomtatványt adott el. Itt literatúránk arany százada, ha ez így tart» - így kiált fel a lelkes Kazinczy. Bevégzi levelét, a posta költség kímélése szempontjából, átadja Farkas vagy Jakab zsidónak, s aztán? - Múzeumába vonul s megírja előfizetési felhívását saját munkáira, vagy pedig bemegy Ujhelybe «a vármegyére», hogy előfizetőt fogjon, hogy koledáljon Révai műveire. Mert még egy Kazinczy, egy Révai munkáit is csak előfizetés útján adja ki a könyvárus!

A csempészett könyveket, a külföldi irodalom legújabb, tiltott termékeit, dús választékban hozták a nagyobb vásárokra. Voltak egyéniségek, kiknek a csempészet képezte keresetforrását. Ezeket az irodalom-kedvelők jól ismerték, velük összeköttetésben állottak, s vásár idején nem mulasztották el egymást fölkeresni. Mint a medvét a verőfényes nap: úgy a köz-nemességet, melynek köréből szakadt íróink nagyobb része, csak a vásár csalogatta ki oduiból. Ezért jöhetett Fejér György, a magyar tudós társaság legkönnyebb s leghelyesebb felállításáról írt értekezésében arra a gondolatra, hogy a tudós társaság pesti közgyűléseit legalkalmasabb volna, ha a medárdusi és szentiványi vásár alkalmatosságával tartaná meg.

Az ex professo dugárusoknál csekélyebb mértékben ugyan, de azért magok a könyvkereskedők is üzték a csempészetet. A kitiltott könyvekre többnyire vallásos címet nyomattak, s ezek, mint a «Kereszt győzelme», mint «Szent gyakorlatok» siklottak át a határszéli vámokon fölállított vizsgáló hivataloknál.

Valóban, nagy szükség volt már II. József szabadelvűbb intézkedéseire. Az ő rendeletei meg is hozták gyümölcseiket; mert határozottan ezeknek tulajdoníthatjuk, hogy nyomdáink száma, 1787-ben, a Magyar Músa szerint, már 29-re emelkedett.

Hadd álljon itt sorozatuk: Buda: egyetemi, igazgatója Fogler; és özv. Landererné. Debreczen: városi, Margitai felügyelete alatt. Eger: püspöki, fölállította Royer Antal pozsonyi nyomdász, 1756-ban. Eperjes: özv. Redlitzné. Eszék: Divalds János Márton, 1785-ben megvette a feren-ciek nyomdáját, s német betűkkel is ellátta. Győr: Streibig József. Kalocsa: gr. Batthyányi József ajándékából kegyesrendi nyomda. Kassa: a hajdani jezsuita nyomda, Landererné birtokában. Kolozsvár: gr. Batthyányi Ignác tulajdona, régebben szintén a jezsuitáké volt, - és a ref. collegiumi, felügyelője Deáki Sámuel. Nagy-Károly: gr. Károlyi Antalé, Kleeman igaz-gatása alatt. Nagy-Szeben: Hochmeister Márton és Barth. Nagy-Szombat: akadémiai. Nagy-Várad: Csáky püspök Lőcséről szerezte a nyomdát, s a r. kath. papnöveldének adta, bérelője

Ajczenberger Ferenc. Pécs: Engel János 1773 óta. Pest: Lettner Gottfried József, alapítva 1785-ben. Pozsony: Landerer Mihály, előbb Royer Antal-féle; Paczkó Ferenc Ágoston; 1783-ban Weber Simon Péter, 1784-ben Löwe Antal, ulmi születésű protestáns állított fel nyomdát. Sopron: Szűz József. Szakolcza: Skarniczl Ferenc. Temesvár: 1772-ben Heimerltől örökségben maradt Slavoczek József Antalra. Vác: Ambró Ferenc. Zágráb: Trattner J. T. és Pattisch. Zólyom (hibásan, Besztercebánya helyett): 1784 óta Tümmeler nyomdája.

Ennyi nyomdász között, már ekkoriban kitűntek a Trattnerek. Nagy nyomdász-család, hasonló Landererekhez.

Első nevezetesebb tagja, a magyar származású Trattner János Tamás, ki pályáját szerény kis nyomdával Bécsben kezdte 1748-ban. A még ekkor el nem tiltott utánnyomást nagyban gyakorolta, s valahogyan Mária Terézia pártfogására téven szert, amint az összes tankönyvek nyomtatását rábízták, attól fogva gyorsan haladt előre. Nem sokára ezután már harminckét sajtóval működött, papírral pedig saját két malma látta el. 1773-ban építtette Bécsben a nagyszerű Trattner-Hofot, melyben a nyomdászat minden ágai egyesítettek. Nyomdái hazánkban, Pesten, Zágrábban és Varazsdon, Ausztriában szintén három helyen. Nálunk Pest, Pozsony, Sopron. Varazsd, Zágráb, Pancsova, Temesvár, Nagy-Szeben és Besztercze városokban nyitott könyvkereskedést, Ausztriában 16, Lengyelországban 1, Németországban 2 helyen. Ő vezette be József főherceget, a későbbi császárt, a nyomdászat elemeibe, s annak számára egy kis nyomdát szerelt fel. II. Lipót király által petrózai előnévvel magyar nemessé tétetett, s meghalt 1798-ban.

Trattner életéből kivehető, hogy a mihez nyúlt, az mind arannyá vált kezeiben. De az auri sacra fames annyira el is ragadta aztán, hogy minden tettét egyedül csak rideg üzleti számítás vezette. Valódi moneymaker, ki azonban nyomdászatunkat művészeti szempontból egy fokkal sem vitte előre. E feladatnak honi intézeteink egyike igyekezett megfelelni.

Schwartner szerint, századunk első tizede végén, 1810-ben nyomdáink száma Horvátországgal, Erdély nélkül, harminchatra ment. Ekkor már a magyar kir. egyetemi nyomda foglalta el az öt megillető első rangot.

Élén egy királyi tanácsos állott. Személyzete: 8 nyugdíjképes hivatalnok, 21 szedő és 28 nyomó, 12-14 sajtó mellett, és még 16 betűöntő. Fölhasznált évenként 1000-1200 bál papirost, valamennyi egyéb magyar nyomda legföljebb 2000 bált, melyet jó részben fedezett a hazai negyven papirmalom. Ha tehát 3000 bál, vagyis 15 millió ív papirost dolgoztak fel, és minden nyomtatott ív, Schwartner szerint magasan számítva, a kereskedésben négy jó krajcárt ért: valamennyi nyomdánk Magyar-Horvátországban, Erdély leszámításával, mindössze egy millió forintot keresett.

X.

Nyomdánk állapota 1817-ben. - Miért nem virágozhatott akkoriban nyomdászatunk? - A censura rendezetlensége, kihágásai. - Inquisitor, szellemhóhér, homoeopathiai áldozat Törlésy gyógyszernek. - Privilegiumszerzés bajjal jár. - A nyárspolgár életmódja. - „A legelső hazafias könyvnyomtató.” - A magyar akadémiától nyert lendület. - De azért a komáromi kalendáriom a legelterjedtebb magyar könyv. - A vas-, majd Trattner-Károlynál a gyorsajtó is alkalmazást nyer. - Landerer és Heckenast.

Hazai nyomdánk állapotát a jelen század második tizedében, 1817-ben, részletesen megismerjük ifj. Trattner János Tamásnak a Tudományos Gyűjteményben megjelent cikkéből. E szerint, a mondott évben 38 nyomda, s ezekben 5 javítnok, 12 ügyvivő, 101 szedő, 140 nyomó, 18 könyvrakó dolgozott. Mindössze 3887 bál papir használtatott fel.

E közleményre Szabó József nyomdászati szakíró helyesen jegyzi meg, hogy Trattner kihagyta a számításból Erdély minden könyvnyomdáját, u. m. a kolozsvárit, besztarcsait, brassait, medgyesit, nagyszebenit, balázsfalvit, gyulafehérvárit és nagyenyedit, valamint a keszthelyit, varazsdit, zágrábit és fiúmeit.

Sorozzuk ezeket a többiekhez, s akkor megvan a helyes statistika: 50 nyomda, mely nagy részben 44 hazai papirgyárunk által készített, legalább is 5000 bál papirost dolgozhatott föl, s bennök legcsekélyebb számítással 150-160 szedő, 200-230 nyomó nyerhetett alkalmazást.

Igazán szép eredmény, s még szebbnek tűnik föl, ha meggondoljuk, mennyire korlátozta az idegen, német kormány nyomdaügyünk szabad fejlődését. Trattner pontonként számlálja elő a megszorításokat, melyek a következők:

1. Seholy nincsenek annyi kirekesztő engedélyek (exclusiva privilegia), mint nálunk. Itt a könyvnyomtató egy fillér bizonyos haszonra számot nem tarthat, mert a mit vennének, azt neki nyomtatni nem szabad; ilyenek a kath. iskolás könyvek, schematismus, még az ABC-k is, melyekre a magy. kir. egyetemi nyomdának kirekesztő engedelmé van; tudjuk pedig, hogy legtöbb a kath. iskola, és így ezen könyveknek legnagyobb kelete is van.

2. Ugyancsak a m. kir. egyetemi könyvnyomdának kirekesztő szabadsága van a zsidó és szerbus nyelven írt könyvekre, a szerb nemzet jelenleg igen sokat nyomtatott, ebből is tehát az intézet igen szép hasznot vesz.

3. A debreczeni városi könyvnyomda 1814-ik évben a református új «Énekes könyvre» kirekesztő szabadságot nyert 6 vagy 10 esztendőre: az új énekes könyvet itt-ott új énekekkel fölcserélték⁴ sokat pedig kihagytak, úgy hogy az a réginél szinte 10 ívvel kevesebbet téssen; a régi «Énekes könyvnek» oly jó kelete volt, hogy 7-8 helyen folyvást nyomtatott; csak fűskúti Landerer Mihály maga 3000 példányt évenként eladott, az egész énekes könyvet pedig, mely 47 ívből áll, a betűket összeszedve tartotta, hogy olcsóbban eladhassa.

⁴ P. o. e kifejezést «oh Jeruzsálem, oh Jeruzsálem!» a rím kedvéért fölcserélték «oh Jerelem, oh Jerem»-el, emlékeztetve arra a német diák-nótára, melynek refrainje:

Oh Jerum, oh Jarum, oh Jerum
Oh quae mutatio rerum! B. A.

E három előhozott articulások csupáncsak a jelenlegi szabadalom birtokosainak hajtanak bizonyos hasznát; a többi könyvnyomtatók... többnyire csak kalendáriomot nyomtatnak, de a mellett is szinte semmi nyereségük nincsen, mert szinte minden könyvnyomtatónak lévén, olcsón adni kénytelenítettek, csak hogy keljen; ebből pedig nagy nehezen élnek a mi könyvnyomtatóink».

Mennyi bilincs a szabad működésen! Pedig itt Trattner a legsúlyosabb békót, a censurát nem említhette, mert azt a censura menten kitörölte volna.

A könyvvizsgálat «a huszonöt év» alatt, egyre szigorúbbá vált. Már a 30-as évek kezdetén, keze kiterjedt olykor a külföldre is. Így pl. Széchenyi Stádiuma miatt, a lipcsei censorok felsőbb rendeletet kaptak, hogy a harmincadon, általában minden magyar munkát letartóztatásnak, s csak akkor adják vissza a könyvtárosoknak, miután átnézték és nem találták censuraellenesnek.

Ennélfogva bölöni Farkas Sándor, Amerikai Utazását Lipcsében szándékozván kinyomtatni, a közvetítésre fölkerít Döbrenteytől 1833. dec. 20-án ezt a leverő választ nyerte: Már most édes Sándorom, a planumnak vége. Vagy a magyar szabadság határain belül kell munkádat Kolozsváron vagy Pesten nyomtattatnod, és úgy beszélned a mint megengedik, vagy azt mondanod magadban: Voltam ugyan én is Arkadiában, hanem mintsem úgy *ne* adjam elé, a mit ott láttam, a mint van, inkább akkorra hagyom, midőn nem kell esztrengán keresztül ugranom.

Ez magyarázza ki azt a véghetetlen elkeseredést, mellyel íróink a könyvvizsgálat iránt viselkedtek.

Kazinczy, leveleiben «kassai inquisitornak» nevezi censorát, - mintha csak azt akarná mondani «kassai hóhér». Egyébként is, a szellemhóhér kitétel, a censorokra alkalmazva, épen nem ritka jelenség az akkori magyar írók magánleveleiben. Sőt balásfalvi Orosz József, censurázott, kinyomtatott művében is, a sorok közt, metsző gúnnyal ír a censuráról, mint *Törlesztő gyógyász* úrról, ki mint Hahnemann systemájának hű követője, művéből mind azt, mit fűszeresnek, allopathicumnak tartott, a homoeopathia szabályai szerint száműzte; mely szép igyekezetében oly buzgón forgolódott, hogy annak hálás elismerése örömkönnýüket facsart ki szemeiből. Így tehát, írói első zsengejét, mint egy *valódi homoeopathiai áldozatot* bátorodik a haza oltárára letenni.

Mellőzve azt, hogy némely munka esztendeig is elhevert a censor fiókjában: befolyásos ember tette, munkája, nyúljhozzám-virág volt, nem lehetett megtámadni, ha pedig szabadabb szellemű író támadtatott meg kormánypartí által, - tilos volt az önvédelem.

Az egyesekkel szemben üzött bűnös játék nem szűnt meg akkor sem, ha egész nemzetekről volt szó. Így pl. a nemzetiségi mozgalmak közepette, a magyar irodalom, a censura által lefegyverzetten állott a pánszláv horvát sajtóval szemben. Igaz, hogy Horvátországban is létezett a censura, de a censorok, mint vak eszköz a kényuralom kezében: szemet hunytak az udvari politika által dédelgetett horvát mozgalom, s nyilvánulása a sajtó előtt, mely tőlük ugyan kénye kedve szerint üzhette kicsapongásait, szórhatta szitkait a mi fejünkre. Róluk szólva írja Szemere Bertalan «Nemzetiségünk és a szlávtság» című cikkében, hogy dalgyűjteményeik s a zágrábi illyr újság, telvék bátorító s tüzelő hadi dalokkal, az *idegen* járom, a *török* zsarnokság, az *ördög* hatalma ellen, s e három név mind a magyart jelenti (mi bajok is lett volna *akkor* a törökkel s az ördöggel?), egész Horvátország így érti, csak a censor nem értette így.

Nálunk ellenben, nemcsak olyanféle munkákat zártak ki a forgalomból, mint pl. Bod Péter egyháztörténete, Báróczy «Védelmektetett magyar nyelve», hanem egész a nevetségességig mentek, midőn pl. Funke természetrajzát, sőt könyvlajstromokat s t. eff. is eltiltottak.

A zsarnokság mindenütt egy követ fű. Pál orosz cár is eltiltotta a külföldi könyvjegyzékek bevitelét; ő is a nyomdák fogyasztásában s korlátozásában látta birodalma, vagy talán a maga üdvét. Ukáza csupán három nyomdát engedélyezett, melyeknek kizáró feladata a cári ukázok, egyházi dolgozatok, s a kormány, az egyetem és az orthodox görög egyház hármasságát szerencsésen kiállott könyvek nyomtatása volt. De azért a túlszigor dacára is, a censura körül Oroszországban ép úgy, mint nálunk, kuszált, rendezetlen állapotokkal találkozunk.

Zala vármegyének zalaegerszegi magánnyomdája 1848-ig folyvást működött, s minden iratot censura nélkül nyomtatott ki. Holdmezei Berei Farkas András, ki azt hitte magáról, hogy ő a nádor udvari poétája, országszerte vizsgálatlanul adta ki verseit, s e hallatlan merészségeért még csak haja szála sem görbült meg. Míg ellenben Köpe János, az 1838-ban Brassóban megindult Erdélyi Hírlap szerkesztője azt adja tudtunkra, hogy lapjában a székely nemzetről történeti vázlatot közölve, bár a censor a cikket aláírta, mégis rendőri nyomozást ejtettek meg házánál; jó szerencse, hogy a cikk kéziratát nem tudták megtalálni.

A mit Szebenben vagy Budapesten eltiltottak, ugyanazt, egy betű változtatás nélkül kinyomatták Bécsben, Győrött stb. Szóval, igazat mondott Girardin: «la censure est plus facile à établir, qu'à exercer».

Ehhez járult, a királyi privilegiumok osztogatásában követett akadékos eljárás, mely a nyomdások szabad versenyét lehetetlenné tette. Az e tárgyban tett kormányi intézkedések jellemzésére két esetet hozunk fel. Az egyik, a kormánynak, az elnyomott protestáns testületekkel, a másik a magán egyénekkel szemben követett rendszerét ismerteti meg.

Szentgericzei pap, Kozma Gergelynek, a marosszéki pártialis által elfogadott, közönségünk typographiája felállításáról készült s felküldött intézete (terve), közöltessék környékenként a clerussal; - ezt olvassuk az erdélyi unitáriusok egyházi főtanácsa 1813-ki jegyzőkönyvében. Egy év múlva, már a felállítás stádiumában volt a nyomda, melyre azon kicsiny egyház tagjai rövid időközben, ezer forintot adtak össze. Döbrentey, az «Erdélyi Múzeum» nyomdai kiállítására vonatkozólag, azt írja, hogy «a betűket... is eladtam az unit. collegiumnak, mert nyomtatóm késedelmesen, s az új betűkkel is nem eléggé csinosan nyomtatott. Míg itt újra felállítatnak, addig Pesten, Trattnernél jönnek ki a füzetek». Tehát 1814-ben már a betűk is el voltak helyezve. Ott őrizték vagy öt éven át, kolozsvári főiskolájuk templom felőli végső szobájában, melyet innen hosszú időn át, typographiának neveztek. Végére is, az unitárius egyház kormányi engedélyt nem nyervén a nyomda felállítására: a beszerzett betűket eladta, a már előbb szabadalmazott kolozsvári ref. collegiumi nyomdának.

Szilády Károly is nyolc esztendeig hajhászta kecskeméti nyomdája privilegiumát, míg végére megkaphatta. E miatt több ízben megjárta Bécset, hogy a magyar kir. kancellária útján szorgalmazza ő Felségénél a szabadalmat. Mind hasztalan! akkor még igen nehezen osztogatták a cs. k. privilegiumot, egy alföldi tősgyökeres magyar városban felállítandó nyomdára. Történt azonban, hogy 1840. december havában végre valahára Sziládynak megküldetett az V. Ferdinánd által aláírt, könyvalakban, vörös bársonyba kötött, s nagy függő pecséttel ellátott azon latinul fogalmazott privilegium, mely Kecskeméten felállítandó typographiára szólt.

Szilády tehát Pápáról, hol a ref. kollégium nyomdáját rendezte volt be, Prágában, Bécsben s Budapesten vásárolt nyomdai szereivel Kecskemétre költözött, s ottan, 1841. jul. 1-én, gr. Teleki Sámuel dunamelléki ref. egyházkerületi főgondnok s több egyházi és városi előljárók jelenlétében megkezdte működését az új nyomda. A kecskeméti sajtó legelső terméke, Tatai András ref. tanár 15 ivre terjedő görög nyelvtana már elkészült, midőn Sziládynak újra baja lett a privilegiummal.

Szilády u. i. szabadalmának kihirdetését Pest vármegye közgyűlésén, a törvényes egy év és egy nap alatt elmulasztván: privilegiuma érvényét veszti, s kényszerült új privilegium kieszközlésén fáradozni. Ez azonban, szerencsére minden további hátráltatás nélkül, csupán kiállítási díjának lefizetése mellett, csakhamar kiadatott, s 1842. febr. 3-án, a megyei közgyűlésen fölolvastatván, szokott módon kihirdettetett. Ezzel véget ért a zaklatás, s a kecskeméti nyomda elvalahára háborítatlanul folytathatta békés működését.

Magok a nyomdászok ez időszakban, tulajdonkép mindnyájan, a szó szoros értelmében kisiparosok, a világ haladásától gondolkodásmódban s műszakilag egyaránt elmaradt mesteremberek.

Tekintsük meg a társai közt még *legkülönb* philistert, lepjük meg műhelyében, asztalánál, keljünk vele útra, kövessük lépteit.

Szeben utcáin, az 1830-as években gyakran lehetett látni egy magas, szikár alakot. Az öreg úr divatból és színéből kiment ruhája, régi időkre emlékeztet, csizmába húzott nadrágja, fodros inge, hátul csapba kötött púderes parókája, símára borotvált arca, s ezüsfogós nádpálcája: teljes képét adja a régi idők emberének. Hiába, az idő eljár, s ifjabb Hochmeister Mártonból öreg legény lett.

Hochmeister, életpályája vezérfonalául a szabadkőműves-kátét választotta, s faja szívósságával azt követi járszalagon élte végeiglen. Nem tűnik szemébe, hogy eszméi, miként ruhái, a világ rohanó előhaladtával egytől egyig a lomtárba kerültek, s hogy egykor szabadelvű világnézetét, nem tartják többé elég szabadelvűnek.

Ez az ember, ama deista alapokon állott humánus szellemek képviselője, kikkel a francia forradalom kitörése előtti évtizedekben találkozhatunk. S mikor szülővárosa nyilvános helyein végig megy, nincs az a főveg, mely az ő láttára meg ne mozdúlna: a járókelők tisztelve köszöntik benne azon tovaszállott idők rájuk maradt emlékét, melyben «az emberi jogok közzététele» irtóztató támadással döntötte romba a régi társadalmi szerkezetet.

A szabadkőműves épen hazatérőben van napi sétájáról, melyet az utile dulci elv alapján, a városra dülő földjein, kertjében s erdejében tett. Odahaza megtépáz egy-két inasgyereket, szidja őket magyarul, németül, oláhul, főleresztve egy kis latinnal; mert megjegyzendő, hogy az öreg úr mind a négy nyelven egyformán ír és beszél. A mi az üstökvonást illeti, az korántsem raptus dolga, hanem az öreg mester elveiből folyik: pontosságát, rend és munkaszeretetét iparkodik környezetére juttatni örökségül.

Alig végzi sajtóságos oktatásait, midőn jelentik neki, s ő megütődve hallja, hogy Thomest,⁵ hű kocsisát agyonütötte egy tébolyodott. Fel van indulva, s hogy alkalmat ne adjon egy újabb kocsis halálára, abban az órában vevőt kerestet kocsijára, lovaira s a szerszámokra. Mikor aztán lecsillapul valamennyire, jóakarátulag közeledik üzleti segédeinek egyikéhez, s szolgálati buzgalma elismeréséül, egy ormóttan nagy rezes órát nyom a kezébe, s csak azt kívánja, hogy ez az időt ketyegtetve beszélgető jószág, őt még nagyobb pontosságra szoktassa.

Délben vége a munkának. Reggeli 6 óra óta folyt az, s ma szombat lévén, ott van már az asztalon a stereotyp kelkáposzta és griz smarn. Az asztalfőre a mester ül, köréje telepszik családja s a legények valamennyien. Az ebédet ima nyitja meg, melyet a család egyik apróbb sarja morzsol le főnhangon, míg a többiek állva hallgatják. Az egész étkezés alatt, szemmel látható, hogy e család erkölcsi rugói a családfő tekintélyén, s az iránta tanúsított kegyeleten

⁵ Erdélyi szász tájejtéssel = Thomas, Tamás.

nyugosznak. Hochmeisteréknál, hol a név- és születésnapok hűségesen megtartatnak: a patriarchális élet minden öröme-bánata, a maga kendőzetlen mivoltában nyilatkozik.

Két órától kezdve ismét szakadatlan munkában telik el az egész nap. Maga a mester, nyomdájában egy személyben főnök, művezető és javító, miben csak mostoha fia, Binder Fr. segíti. Hochmeisternél egész nap egy pillanat sem vész el gyertyagyújtásra várakozás s más efféle ürügy alatt. Szinte hihetetlen, s nem is hinnők, ha fia nem írná, hogy Hochmeister, a királyi tanácsos, Szeben város és szék tanácsnoka és proconsula, a polgári nagy arany érdemkereszt tulajdonosa, alkonyatkor segédeivel s családtagjaival együtt, ő maga hozzákezd a nyomtatott ívek hajtogatásához, s vagy félőrai munka után, miután az inasok világot gyújtottak, ismét kiki abbahagyott dolga után lát.

Vasárnap délelőtt, templom végeztével, evangélikus papokkal s csekély számú barátaival társalog a jó öreg. Majd ebéd után családostól kísétál a fiatal erdőben fekvő városi papirmalomhoz. Az egész délutánt ott szándékoznak tölteni, minek nagyobb bizonyására szolgál a nagy kerületű, bikaijesztő esernyő, s a batyúba kötött elemózsia. Este, kivételesen még a színházba is elmennek, s a függönyszaggatók idétlen élcein kimulatják magukat egy-két hónapra.

Mind szép ez, mind gazdaságos, mind emberszerető, s az igyekvő ember ily módon akkor még meg is szedhette magát annyira, hogy költséges adakozásai mellett tizenkét szebeni házat hagyjon utódaira: de az idők változnak, s az öreg Hochmeister, ha nem 1837-ben hal el, ha tovább él, még megérhette volna azt az új aérát, melyben a becsületes munka, a nyárspolgári élet, egyéb járulékok, ügyesség, vállalkozó szellem, izgalmas gyorsaság, szélesebb látkör nélkül, már nem elegendők arra, hogy az üzletbírláló iparos boldogulását biztosítsák.

A ki ebben a korban legkitünőbb nyomdászunknak tekinthető, s kinek köszönhetjük, hogy a pesti nyomdászat pangó ügye némileg újabb lendületet nyert, a vasmegyei felső-eőri születésű Trattner Mátyás, az igaz, hogy Hochmeisterhez hasonlóan telivér nyárspolgár volt. De legalább elegendő pénzereje mellett ahhoz mért vállalkozó kedvvel rendelkezett, s ő maga is, mint teljesen képzett, tanult nyomdász vált ki a köznap mesteremberek sorából.

Trattner Mátyás, távoli rokona lévén a milliomos Trattner János Tamásnak, miután Párisban tizenhárom évig nyomdászkodott, annak pesti üzletét, 1789-ben ujszülött fia részére ajándékkba kapta. A gazdag atyafi és meghívott keresztapa tiszteletére János Tamásnak keresztelt fiú, 1813-ban lett nagykorúvá, s atyjától már hat sajtót vett át.

Trattner János Tamás, maga is magyar nyomdászati szakíró, magyar szellemben neveltetve, a magyar irodalmi körök buzgó tagja volt. Hazai nyelvünk és tudományos irodalmunk újjászületése körül, kivált a Tudományos Gyűjtemény 1817-ben történt megalapításával, nagy érdemeket szerzett. Nevesebb magyar írók műveihez rendesen Bécsben, új metszetű betűket rendelt meg, mit sem törődve az akkori súlyos vámrendszer által túlságosan fokozott nagy költséggel. A rézmetszetű arcképeket is, drága áron, Bécsben készítteté.

Az országúton, az Orczy-házban létezett üzlete gyarapodásával, 1816-ban megvette a kalocsai nyomdát, és sajtóit tizenötre szaporította. Itt 1817-től 25-ig, legnagyobb részt saját költségén 827 munkát nyomtatott ki, és pedig 418 magyar, 259 latin, 1 francia, 127 német, 5 horvát, 11 tót, 6 görög könyvet.

Tizenegy évi áldásos működése után, irodalmunk és nyomdászatunk gyászt öltött a férfikora kezdetén elhunyt lelkes ember sírja fölött. A Tudományos Gyűjtemény 1826. évi folyamában megjelent arcképe alá, a budapesti viszonyokat tartva szem előtt, méltán írták: «Petrózai Trattner János Tamás, Tek. Ns. Krassó és Szathmár vármegyék táblabírája, s a legelső hazafias lelkű magyar könyvnyomtató, szül. 1789. dec. 5-én, megh. 1824. márc. 24-én.»

Egy év múlva Döbrentey már az öreg Trattnert, - ki fia holtá után átvette az üzletet - igyekezik rábeszélteni, a tehetséges Bölöni Farkas Sándor Staël asszony és Schiller után fordított műveinek, az ifjabb Trattner által, kevéssel elhunyt előtt megígért kiadására. De az öreg, mint kiválóan üzletember, nem nézi a munka becsét, mint egykoron fia tette, hanem csupán kelendőségét. S Döbrentey, barátjának kénytelen ezt a leverő választ adni: «Az öreg Trattnerrel ma beszéltem, Don Carlosod küldeni fogja vissza, s Corinnát se nyomtatja a maga költségén. Szép válasz úgy-e? Gyönyörű serkentés a dolgozásra! Ha magad fizeted - írja tovább - két kézzel átveszi, ívét ötszázig közönséges papírosra 18 bankó forintért, postapapírosra 22 r. frtért, velinre 27 németért.»

Az öreg Trattner, ily szellemben működő, s azért a szó szoros értelmében vett üzletét, «Trattner Károlyi nyomda» cég alatt, 1827-ben, vejének károlypatyi és vasvári Károlyi István, kir. táblai ügyvédnek adta át. Az ő házukban volt a magyar tudós társaság helyisége, mely a magyar irodalom emelésére célzó működését 1831 januárban megkezdvén, azzal együtt hazai nyomdászatunk egén is fokozatosan feljött a «borúra derű».

A magyar tud. akadémia megalakulása óta a budapesti könyvnyomdák, melyek azelőtt, ritka kivétellel, csupán magyar, latin, német és tót szentkönyvek, naptárak, tankönyvek és népies darabok nyomtatásával foglalkoztak: évről évre számosabb magyar tudományos értekezést, politikai, szépirodalmi, művészeti s egyéb szaklapot állítottak ki.

A nemzet megindult a haladás útján; de egy egész nemzet kiképzése értelmileg és az ízlésben, nem egy-két év műve. Innen van, hogy még 1836-ban is, mindig csak a «Komáromi magyar Kalendáriom» volt a legelterjedtebb magyar könyv. Abban az időben, még a honoratior osztályhoz tartozó igen sok magyar embernek is, gyakran egész könyvtárát a falonfüggő naptár képezte. Így magyarázható ki, hogy a komáromi kalendáriom évenként 84.000, a budai Gyurián és Bagó-féle 15.000, a temesvári nagyobb naptár 4000 példányban nyomtatott.

Károlynál azonban már az új aéra előhírnökei jelentkeznek. Az ő sajtója alól került ki, csaknem félszázadon át Kultsár Hazai és külföldi tudósítások című hirlapja, továbbá a Jelenkor, Társalkodó, Világ, Regélő, Honművész, Religio és nevelés, Der Ungar, Prot. egyh. és isk. lap. A királyi és hétszemélyes táblák, Pest megye és város, mindent nála nyomattak.

Maga Károlyi, kinek 14 sajtóján 80-90 ember dolgozott, - fáradhatlanul munkás, pontos és takarékos volt. A szegényebb szedőgyerekeket husvétkor új ruhával és fehérneművel látta el; nyomdászai kiképződésüket szíven viselvén, számukra görög nyelvtanárt tartott. A nyomdai műszerek beszerzésében pedig együtt haladt a külfölddel.

Egész 1800-ig Európaszerte csak fa-sajtókon nyomattak, ekkor azonban Stanhope lord föltalálta, s Walker gépész a Bulmer-féle nyomdában Londonban alkalmazta az első vas-sajtót. Pestre az első vas-sajtó 1835 körül hozatott.

Rövid időn az ismeretközlés még nagyobb gyorsaságot igényelt. E szükséglet 1810-ben létrehozta a gőzzel hajtott gyorssajtót, mellyel először 1811. áprilisban Londonban az Annual Register című lapot állították ki. Pestre az első gyorssajtót 1840-ben hozta Károlyi, ki ettől fogva gőz-sajtóval nyomatta a Hazai és külföldi tudósításokat s Helmezy Jelenkorát. S hogy a kor igényeinek kiállítási dísz tekintetében megfelelhessen, vas kézisajtóit is folyvást szaporította, úgy hogy csakhamar egészen félretehetette a fasajtókat.

Károlyi 1840-ben Pest város országgyűlési követe lett, s a városnál mint egyik legtiszteltebb és legbefolyásosabb tanácsnok szerepelt. Az 1848-ki mozgalmak őt, a Széchenyi elveit valló férfit nem sodorták magukkal. Ez volt hanyatlásának kezdete. Régi versenytársa, Landerer Lajos határozott előnyt vívott ki fölötte.

Landerer Lajos, Mihály fia, 1824-ben elérvén nagykorúságát, atyjától örökölt pesti és pozsonyi nyomdáit saját kezelése alá vette.

Az üzlet rendkívüli lendületet nyert, sőt az egész hazai nyomdászat ügye is tetemesen előhaladt Landerernek Heckenast Gusztávval, az előbbi Wigand-féle híres pesti könyvkereskedés tulajdonosával, 1840-ben történt társaságba lépése által. Landerer a technikai, Heckenast a külüzleti részben, a nyomda berendezésére, nálunk eddigelé szokatlan gondot és műismeretet fordítottak.

Hogy e műág legújabb vívmányait nyomdájukba is átültethessék, együttesen tett műutazásukon személyes tapasztalást szereztek a külföldi nyomdák célszerű berendezéséről s új anyagszerek alkalmazásáról. Ők voltak az elsők, kik ez alkalommal Londonból ólommetsző gépet, nagy Columbian-sajtót, a most is divó s azóta számtalan utánzásra talált angol betűk eredeti anyamintáinak (Matrizen) különböző izlések szerinti egész sorozatát (Garnitur) hozták be hazánkba.

Vállalataikban is mindig szerencsével jártak el. Különösen jól sikerült a Kossuth Lajos szerkesztése mellett 1841. januárban megindult Pesti Hírlap, melynek 5-6000 előfizetője a magyar journalistikában mindaddig hallatlan magas szám volt.

Az 1848-ki mozgalmak egyik legnevezetesebb vívmánya, a *szabad sajtó*, újabb lökést adott Landererék intézetének.

XI.

1848. - A szabadsajtó. - Jótékony hatása. - Nyomdász-árszabály. - Színes nyomás. - Bankjegy-nyomda. - Itthon készült vas-sajtó. - Kliegl betűszedő-gépe. - A komáromi nyomda égése. - Hamvaiból csakhamar kikél. - Komáromi pénz.

Hazai sajtónk elvalahára elérte azt, a mi után annyi ideig mind hiába reménykedett. A censura kihágásai által végletekig csigázott elkeseredés iktatta az 1848. márc. 12-én az Ellenzéki kör termeiben népgyűlés előtt felolvasott 12 pont élére e sorokat: «Mit kíván a magyar nemzet? Legyen béke, szabadság és egyetértés. 1. *Kívánjuk a sajtó szabadságát és a censura eltörlését.*»

A március 13-ikai bécsi események híre felvillanyozta a kedélyeket. 15-kén Petőfi és Jókai vezérlik a néptömeget, mely a Hatvani-utcába vevén útját, Landerer és Heckenast nyomdája előtt állott meg. Hangosan, fenyegetőleg követelte a 12 pont és Petőfi «Talpra magyar, hí a haza!» kezdetű forradalmi dalának kinyomatását. Hasztalan volt minden vonakodás: a szabadsajtó két levélnyi első terméke ezrével szórattott az ujjongó néptömeg közé.

A kor által megérlelt eszme diadalát ülte, midőn az 1847/8-ki XVIII. törvénycikk (sajtótörvény) kimondá, hogy «az előző vizsgálat eltöröltetvén *örökre*, s a sajtószabadság visszaállítván, ennek biztosítékául rendeltetnek, miszerint 1. §. gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti és szabadon terjesztheti».

Őrizze is meg nemzetünk e szent jogát; mert a szabadságra nézve is áll az, a mit Luther a nyomdászatra mondott, hogy ez, «az utolsó lángfellobbanás a világ tűzének végső kialvása előtt». Ha e láng is kialszik: halálthozó sötétség borúl a földre.

A sajtószabadság hatása a nyomdászat tágabb körű kifejlésére, Budapesten rögtön mutatkozott. 1848-ig Budán a cs. k. egyetemi és Bagó Mártoné, Pesten a Trattner-Károlyi, Landerer és Heckenast, Beimel J. és Kozma Vazul-féle, összesen öt nyomda létezett. 1818-ban a pesti három nyomda mellett alakult még Lukács László (most Herz János), Müller Emil, Eisenfels (most Athenaeum) és Bucsánszky Alajos nyomdája. Ugyan ez év május 13-án, a budapesti könyvnyomda tulajdonosok, illetőleg igazgatók között egy részről, másrésről a nyomdászemélyzet megbízottai között, küldöik nevében, a magyar királyi pénzügy-ministerium iparosztályi hivatalnokai előtt tartott egyeztető értekezés alkalmával, új nyomdász árszabály állapított meg. Ennek nevezetesebb tételei, hogy a napi munkaidő tíz óra. Esti nyolc órakor kezdődik az éjjeli munka. Az éjjeli, és az eddigelt tiltott *vasárnap*i munkánál minden órára külön hat krajcár fizettetik. Az otthon történő első javításért nem jár fizetés. A második, oly javításért, melyet nem a szedő okozott, óránként 8 krajcár jár. Ellenben, a javítás megtételére fölszólított bármely szedő, vonakodás nélkül tartozik e munkát teljesíteni. A nyomtatási árak az előmutatott bécsi minta szerint fogadtattak el.

Mikor ez az árszabály elkészült, már akkor, az események rohamos fejlődése folytán, magyar bankjegy-nyomdára volt szükség. A viharos idők közepette megnehezült közlekedési viszonyok mellett, a mi szerény nyomdászatunk vajjon képes-e e magas műipari fejlettséget föltételező új dolognak megfelelni? Nem lesz-e világ csúfja az itthon készült, s alighanem dísztelen kiállítású magyar bankó? - Majd meglátjuk!

Landerer Lajos még 1833-ban megkezdte a divatos és kedvelt congrève, guilloch és iris nevű színes nyomtatást. E célra Pesten külön nyomdai osztályt s a mellé stereotypiát szerelt föl. A kitűnő festék-kezelés, legjobb külföldi minták, ügyes vésnökök és segéd-munkások,

vezetve saját nyomdászati tapasztalatai által, eredményre vezettek. Csaknem minden kiválóbb munka borítéka s egyéb nyomtatványok, meglepő színvegyülekben nála nyomattak. A pesti nemzeti színház első színlapját is ő állította ki nemzeti, kék és kávészínűben. A hazai borkereskedők, gyógy- és illatszerészek, kik azelőtt az áruikra való címpajzsokat jobbra bécsi vagy gráci, de minden esetre külföldi könyomóknál rendelték meg: ettől fogva Landererhez fordultak.

Midőn tehát a magyar kormány a magyar bankjegy-nyomda tervével foglalkozott, igen természetes, hogy szervezőjéül tüstént a színnyomatairól elhíresült Landerert szemelte ki. Tőle várta, s meg is várhatta, hogy szakismereteit följánlja e célra.

Landerer túltett a legvérmesebb reményeken. A bankóprést a célnak teljesen megfelelőleg, s a mellett oly hirtelen varázsoltta elé, hogy még a nyomdászok közt is általános bámulatot keltett. A bankjegy-sajtó műszaki vezetését ő maga vállalta el, s így jó részben az ő érdeme azon ízléses dísszel kiállított bankjegy, mely Kossuth-bankó név alatt, mint egészen hazai gyártmány, a honi sajtó fejlettségének díszes, maradandó emléke.

Utolsó szabadságharcunk ideje alatt Landerer üzleti tevékenységét egészen Pesten központosította. Ő különben is sohasem fektetett valami nagy súlyt pozsonyi intézetére, melyet amint 1824-ben átvett, a pesti nyomda javára, hét sajtótól megfosztott s csak kettőt hagyott meg. 1848-tól kezdve az országgyűlések törvényileg Pestre tétetvén át, pozsonyi nyomdájának az utóbbi időkben majdnem egyedüli célja, az országgyűlési nyomtatványok kiállítása megszűnván, az ottani nyomdát, az üzlet volt ügyvezetőjének Schreiber J.-nek örök áron eladta. Ettől fogva egész lélekkel munkálkodhatott Landerer, társa Heckenasttal, egyetlen de nagyszerű nyomdája fölvirágoztatásán.

1848 eseménydús esztendő a nyomdai műszergyártás történetében is.

Ez időben a Károlyi által behozott vas-sajtók gyorsan terjedtek el. Csakhamar hazai iparos vállalkozott készítésükre. Pesten 1848-ban Vankó Dániel gépész, a József-hengermalom gépgyára és vasöntödéjében gyártotta az első honi vas-sajtókat.

Egy szegény ördög, Kliegl József, bajai származású iparosunk, a betűszedő-gép hírneves feltalálója is azt hitte, hogy nagyszerű terve kivitelére elérkezett a «most vagy soha», s gépét Pozsonyból 1848-ban Pestre, az országgyűlés színhelyére hozta. De a hongyúlést akkor nagyobb gondok foglalták el, hogysem ily szerényebb, békés művekre is kiterjeszkedhetett volna figyelme. Kliegl találmánya 1839-40-ben Pozsonyban nagyobb gondozásban részesült, mint szabadságharcunk alatt. «Találmányáról - mondja Dienes Lajos - egy országgyűlés népe sokat és lelkesen beszélt egy időben, pénzt is adtak össze szép számmal (tíz év alatt 10.000 forinton felül), de nem annyit, amennyi elég lett volna egy ilyen világ-érdekű eszme teljes életbeléptetésére.»

Kliegl terve szerint nemcsak egy, hanem gyakran 3-4, sőt több betűt is egyszerre föl lehet szedni, mi a szedést annyira gyorsítja, hogy kézírással bajosan versenyezhetni vele. Ennél-fogva tervének végcélja a gyorsírás helyettesítése, azáltal, hogy az elmondott szónoklatot tüstént sajtó alá lehetett volna venni.

E találmány, bár a maga idejében nagy zajt ütött, nem lehetett tökéletes, használható. Külföldön számosan kísérlették meg e régi eszme kivitelét; de senki sem tudott sikert aratni ebbeli fáradozásaival.

Kliegl gépe is, miután tulajdonosa a szabadságharc leveretése után sokáig nem jelentkezett, 1851-ben lakbér-hátralék fejében, Pesten a lövész-utcában, árverés alá került. Csakis Barta

Károly és Bohus hazafisága menté meg művelődéstörténetünk e becses ereklyéjét a szétszórattástól. Így került Kliegl szedő- és osztó-gépe a nemzeti múzeumba. Ma is ott eszi a rozsda.

A függetlenségi harc alatt Debreczen és Komárom nemcsak politikai, hanem nyomdászati szempontból is nevezetes szerepet játszottak. Debreczenben a városi nyomda számára Tóth Endre művezető kérésére, 1848-ban két vas-sajtó rendeltetett meg; de azért a következő évben, Kolozsvárról vitt sajtón, onnan hozott nyomdászok nyomatták ki Debreczenben a függetlenségi nyilatkozatot. A komáromi nyomda pedig sok tekintetben vált érdekessé.

1848. május 8-án Szigler testvérek, a mostani birtokosok vették meg a komáromi nyomdát Weinmüller Franciskától. Rosz vásár lett belőle, mert műtermük már ezen év sept. 17-én, 405 ház és 5 templommal együtt porrá égett. Az átvett régi betűk, az ujonnan öntöttökkel és számos nyomtatott áruval együtt elpusztultak. Még a Vankó pesti gépésztől hozatott új vas-sajtó is annyira megrongáltatott, hogy csak nagy költséggel teheték hasznavehetővé.

De a haza legerősebb várában okvetlen szükség volt nyomdára. Ez indokból magyarázható, hogy a sajtó tetemes áldozattal, s az akkori közlekedési viszonyokhoz képest csodálatos gyorsasággal emeltetett ki hamvaiból, úgy hogy még azon évi nov. 3-án, ismét megkezdheté működését.

Ettől fogva az intézet Komárom minden csapásaiban, a bombázás és a függetlenségi harc legyőzetése veszélyeiben újlag osztozott. Alig állították föl valamely biztosnak vélt helyen, a bombák mihamarább tovább üzték. A leghevesebb bombázás közben hurcoltattak a betűk egyik pincehelyiségből a másikba. Egyszer egy bomba a nyomda helyiségeibe is becsapott, de azonkívül, hogy a sajtónál dolgozó két egyént három napra megsüketített, egyéb kárt nem okozott.

Itten Makk József Komáromi Lapok címmel, napilapot indított meg. Később Rózsafi Mátyás vette át a Komáromi Értesítőre változott újság szerkesztését. E csinosan kiállított lapokat eleintén 500, aztán 300 példányban nyomatták, előfizetők nélkül. Úgy árulták a nyomda előtt, darabját három pengő krajcárért.

A komáromi nyomda bankóprés gyanánt is szolgált. Már a vár első bekerítésekor is nyomattak itt bankjegyek, melyek azonban soha sem jöttek forgalomba. Később, július 13-diki kelettel, Ujházy László magyar kormánybiztos parancsára, a várban Szeremley felügyelése és működése mellett, két könyomó-sajtón, két pengő forintos, tíz és öt krajcáros bankjegyek, az úgynevezett «komáromi pénz» nyomattak. Ez a bankó, a vár földadása föltételei értelmében, a császáriak által fele értékben be is váltatott. A «komáromi pénz» izléstelen, piszkos kiállítású. Igen meglátszik rajta, hogy csak «ex necessitate» készült.

Komárom capitulált! ez volt a végszó, inkább végső feljajdulás a magyar szabadságharc nagyszerű drámájában. Mi történt ezután nyomdászataunkkal, az eddigiekből könnyű kitalálni.

XII.

A zsandár-politika lefolyása nyomdászatunk hanyatlására. - A nyomdász elveszti jobbágyságait. - Censura, rendőri felügyelet név alatt. - Virágnyelv a sorok közt. - A párizsi államcsínyt egy pesti lap, mint távírói sürgőnyt, másnap közli. - Szent-Erzsébet legendája a színnyomás haladását mutatja. - Hangjegynyomás. - Budapesten Röck gyártja az első gyorsaját. - Az alkotmányosdi, majd az alkotmány hatása.

Sajtóügyünk fejlődése szorosan összefügg az ország politikai állapotaival. A német uralom s elválhatlan kenyeres pajtása az absolutismus, nálunk mindig sorvasztólag hatott e műipar-ág fejlődésére; alkotmányosság és szabadság, azon talaj, melyen mindig virágzott. A szabadságharc elfojtása után is, nyomdáink műszakilag és számra nézve, egyiránt rohamosan hanyatlottak.

Hanyatlás és emelkedés viszonylagos fogalmak. Műiparban ezek mércéjét az egykorú, ugyanazon műági állapotok a külföldön, képezik. Messze elmaradt e mögött a magyar nyomda, az önvédelmi harc utáni szélcsönd-uralta időszakban.

Egyik rendszer közvetlenül a másik után következett. De a kirívó ellentétekkel üzött ezen váltó-gazdaságot, a társadalmi fejlődés törvényei nem hagyták megtorlatlanul. Az emberek közt nem válhat átalánossá azon ábrándos, de nemes áldozat az eszme érdekében, hogy egy varázsintésre lemondjanak legtermészetesebb, legjogosultabb, mert *megszokott* érdekeikről, életmódjuk és gondolkodásukról.

Mintha csak a mesebeli tündér-királynő egy suhintására lettünk volna modern állammá. E hirtelen és erőszakos átalakulás készületlenül érte iparosainkat, csakúgy, mint földbirtokosainkat. Nemcsak a földbirtokos, az iparos is elvesztette jobbágyságait; miként amaz földjét, úgy ez mesterségét, ezentúl szabad munkával és szabad munkással kényszerült műveltetni.

Jóakaratóbb kormány némileg segíthetett volna a bajokon, de az sem szüntetheti meg teljesen. A céhek atyáskodó kötelékéből még ki sem bontakozott iparosokra gygási erővel zúdult rá a szabad verseny; de nem történt egy batkányi sem, versenyző képességük kifejlesztése, megszilárdítása érdekében.

Legkiválóbb nyomdászaink nem tudják magukat beleélni az új állapotokba, s tevékenységök elalél. Landerernek utolsó nevezetes vállalata a bankjegy-nyomda. Egészsége megrendült, s fájdalmas betegségéből 1854-ben szabadította meg a halál. Károlyi, munkakedvét veszítve, csak régibb kiadványai utánnyomatásával foglalkozott. 1863. apr. 27-én bekövetkezett elhunyt után, családja 1867-ig igazgató által kezeltette az üzletet, mely fejét veszítve, szembeötlően elmaradt a haladó világtól. Végre is áruba bocsáttatván, Bucsánszky vette meg 16.000 forintért, azaz olcsóbban, mint amennyi az előtt az üzlet évi jövedelme volt.

A szolgaság emberei, megtizedelt, részben vagyonától, szabadságától pedig egészen megfosztott nemzetünk kezében nem vélték tanácsosnak továbbra is meghagyni a sajtót. Vámot vetettek a gondolatra: behozatott a censura, ha nem is névleg, de lényegileg. Mert Ausztriában állítólag sajtószabadság volt, s csupán a kihágások meggátlása szempontjából pótolta az előzetes vizsgálatot, az utó-censura rendőri felügyelet név alatt.

Káros és veszedelmes minden íróra, de különösen a hírlapszerkesztőkre. A rendőrség vérig zaklatta irodalmunk szegény napszámosait, a hírlap-bélyeg behozatala által különben is eléggé

sujtottakat. Ki kellett nyomtatni az egész újságot, s akkor két kefelevonatot küldeni fel a policiára. Voltak lapok, ilyen különösen a pápens korában Ballagi Prot. egyházi és iskolai lapja s Tóth Kálmán Bolond Miskája, melyek szüntelen lefoglaltattak. S minő indokokból!

Spanyolországban az inquisitio garázdálkodásai alatt, kijelöltettek azon szók, mint pl. fata, melyeket kiejteni sem volt szabad. Nálunk is elkészült a közönség szeme elől eltiltott szók lajstroma, a capite Kossuth, meg a lázító «éljen».

Olykor egy ilyen végzetes szó, vagy a magyarul csak dadogó censorok által félremagyarázott kitétel miatt, köz-csendháborítás címén, lefoglalták az egész lapot. Hiába volt aztán a Polizey-Chef előtt minden bizonyítgatás. A censornak, mint hivatalos tekintélynek nem volt szabad engedni, a Chef meg hogyan ítéltette volna meg az ügyet, mikor magyarul egy árva szót sem tudott. Mit volt mit tenni, újra kellett nyomtatni az egész lapot.

S az intéző körök ugyan mit értek el mind ezzel? Azt, hogy a nemzetet megtaníták a sorok közt olvasni. A madár fiaihoz, a Walesi bárdok, azon gyászos kor dicső termékei, s a nemzet megérté, hogy hozzá szól a madár, hogy ki az az Eduárd. Utóljára - írja Tóth Kálmán - egész virágnyelv fejlődött ki közöttünk, melyet mi megértettünk, de a policáj urak nem.

Mig itthon effajta szomorú körülmények gátolták a nyomdászat előhaladását; azalatt a szomszéd országokban újabb ipari fölfedezések sietnek segítségére. Külföldön a villany-távirda általános elterjedést nyert. Nálunk a csupán névleg magyar, egyébként a német kormány érdekeit szolgáló Magyar Hirlap az egyetlen, mely anyagilag megbírja a távirda használatával járó tetemes költségeket. Egyedül ez adott sürgönyöket, s nagy föltűnést keltett, midőn ebben 1851. dec. 3-án reggel, az azelőtti napon Párisban végbe ment államesiny már közöltetett.

A külföld műszaki haladásának csak némi viszfényeként tekinthetjük, hogy hazai nyomdáink, ez időben, némely különlegességek kivételét is megkísérlék. Így a tökélyesbült színnyomást, mely színes alap, kezdő betűk vagy föliratok alkalmazásában áll. A színes, különösen vörös és kék betűket, már a szerzetesek is használták kézírataikban. E szokás a könyvnyomdászatba is átment.

A szent István társulat érdeme, hogy száz példányban, közel 7000 forint költséggel, 1857-ben kiadta az «Erzsébet Albumot», s ezzel hazai művészetünknek alkalmat adott a színnyomás terén való képessége bebizonyítására.

«Magyarországi szent Erzsébet legendája» középkori és mai írásmóddal van kiállítva. Az arany, ezüst és kék színű címlap, melyen a magyar és thüringiai címer közt szent Erzsébet alakja látható, a tárgyismerők egyhangú véleménye szerint, valódi remekmű e szakmában.

A legenda eredeti címe: «Dychewßeeges zent Erßebeth Azzonnak innepeerol ki vala Magyar Andre kyralnak Leanya», s e minuskel betűkkel huszonkét lapra terjed. Diszes szegélyeiben minden lapon, szent Erzsébet életéből különböző jeleneteket ábrázoló kép foglaltatik. E műremek Beimel J. és Kozma Vazul nyomdájában, a nyomdafelügyelő Kocsi Sándor által sajátkezűleg készítettett. Kocsi úr ezzel a magyar műipari előhaladottságnak oly becsületet szerzett, melyet külföldi szakértők is teljes elismeréssel méltányoltak.

Műtani haladást jelez a nyomdászat történetében Sanleque Jakab párisi betűöntő találmanya a XVII. század elején. A fölfedezés kalapos szeghez hasonló, szétszedhető hangjegy-betűk nyomdai alkalmazásában állott. Kő- vagy acélmetszéssel a zeneszöveget nem lehet oly parányi helyre szorítani, s oly tisztán kiállítani, mint nyomtatással. S a hangjegy-szedés e szép módja meghonosult nálunk is.

Emich Gusztáv nyomdájában így jelentek meg az «Aranykor» és «Lantos» zenemű-folyóiratok, a Mátray-féle «Történeti, bibliai és gunyoros magyar énekek dallamai a XVI.

századból», valamint Szepesi «Áhítat gyakorlatai». Legújabbán Steinfeld Béla tűnt ki, a sárospataki ref. főiskola sajtóján készített, textus szedésű, szabatos hangjegynyomásával.

A horgoló-minták és himző-recézet nyomtatása már századunk találmánya. Mi legelőször az ötvenes években próbálkoztunk meg velők.

E szedett mintáknál, a különböző színeket különféle alakok pótolják. Részemről sokkal helyesebbnek tartanám, ha a mostani abracadabrák helyett, nemzetközileg állapítanak meg, hogy a színjelölés, a címertani (heraldikai) színezés alapján történik.

Az ötvenes években, a könyomás üzésére, épen úgy mint a könyvnyomtatásra, a legfelső politikai hatóságtól kellett engedélyt kérni. Az ennek kieszközlésével összekötött akadályok okozták leginkább, hogy 1852-60-ig Pesten csak nyolc, Budán csak két, s a vidéken összesen csak tíz könyomó intézet létezett, melyekben többnyire csak folyó munkák végeztek, jó magas áron.

A tökélyesbült nyomda-gépeknek e korban is akadt magyar készítője. Magyarországon az első gyorssajtót, valamint a szorító és simító-gépet Röck István budapesti gépgyára készíté 1859-ben. Még ez évben innen rendelte meg Frics József, a debreczen-városi nyomda művezetője, a csinos munkára nélkülözhetlen szorító és simító gépeket: míg a betűket, szegleteket és cifrázatokat Haase prágai gyárából hozatta. 1860-ban pedig a debreczen-városi nyomda ugyancsak Röck István gyárából kapta új gyorssajtóját. E gyár, szakférfiak tanúsága szerint, oly célszerű és szilárd készítményeket szolgáltatott, melyek a külföldi gyártmányokkal bízvást versenyezhettek.

Midőn nemzetünk 1860-ban újra föllélegzett, a szabadabb szellem nyomdáink számát is tetemesen szaporítá. Ez évben, ifj. Emich Gusztáv és Szabó József nyomdászok adatai szerint. Pesten már 12 nyomda létezett, u. m. Trattner Károlyi, Landerer és Heckenast, Beimel J. és Kozma Vazul, Emich Gusztáv, Müller Emil, Herz János, Engel és Mandelló, Werfer Károly, Wodianer Fülöp, Gyurián József, Bucsánszky Alajos és Boldini Róbert nyomdái. Csak ős Buda maradt hátra, a maga megcsontosodott két nyomdájával, az egyetem és Bagó Mártonéval. A szoros értelembbe vett Magyarország vidéki városaiban pedig 54 intézet működött.

Csupán a budapesti üzletekben, a kézi sajtókat nem is számítva, 42 gyorssajtóval dolgozott háromszáz nyomdász és számos segédmunkás. Valószínűségi számítás nyomán, vegyük fel, hogy mindegyik gyorssajtón óránként ezer példányt készítettek el, akkor valamennyin, tíz óra munkaidőt számítva, 420.000 ívet nyomhattak. Ekkoriban már minden politikai napilap reggeli számai éjjel kerültek sajtó alá.

A könyomást is, színes és krétanyomásra, nálunk 1860 óta alkalmazták. Az ujonnan keletkezett effajta intézeteket külföldről hozott új találmányú gépekkel szerelték fel, és több bevándorolt olasz és német kőmetszőnek és könyomónak adtak munkát.

1866-ban, a hazai szabadabb légkörben, nyomdáink Budapesten tizenhétre, vidéken százöttre szaporodtak. S az alkotmány visszaállítása 1867-ben, magával hozta a nyomdászat újabb emelkedését is. Igaz ugyan, hogy ez a haladás nem annyira műszakilag, mint inkább a számra nézve áll. De másfelől nyomdászaink társadalmi helyzetének emelkedése határozottan az ígait lerázott szabadabb kor következménye.

XIII.

A nyomdászok társadalmi egyesülése. - Mi az iparszabadság eredménye? - A nyomdászok önképzője. - Egészségügy. - Ünnepek. - Nyomdász-szaklapok. - A szédelgés s az izgatók létrehozzák a strikeot. - Izgalmas jelenetek, harc és háború. - Menenius Agrippa meséje igazat mondott. - Idült baj az ármozgalom. - Újítások a nyomdai személyzetben: gyakornokok, nők, siketnémák. - A szedők keresete.

Egy nagy horderejű lépés, a nyomdászok társadalmi egyesülése, mire pár évvel azelőtt még csak nem is gondoltak, 1866. július 22-én megtörtént. A lipcsei és bécsi társulatok mintájára, Buschmann Ferenc elnöklete alatt, megalakult az első magyar munkás-egylet, a «könyvnyomdászok önképző-egylete». Ebből nőtte ki magát a «magyar könyvnyomdászok és betűöntők egylete», mely központja minden magyarországi nyomdász-, sőt úgyszólván valamennyi munkásszövetkezetnek.

A munkások szociális mozgalma vezetésére, valóban leghivatottabbak a nyomdászok, mint azon iparág művelői, mely kiválóan értelmi kereset. S csakugyan nálunk épen mint külföldön azt tapasztaljuk, hogy a munkások közt a nyomdászok a szóvivők, utánok megy mind a többi.

A nyomdászok és betűöntők egylete sem maradt elszigetelten. Azóta számos különböző célú munkás-egylet alakult a hazában, melyek a főegylettel szervei, vagy csupán érdek-kapcsolatban állanak. Ilyenek a nyomdász- és gépmester-clubok, dalkörök, özvegy- és árva-, rokkant-, munkaképtelenné vált nyomdász-segélyező egyletek, temetkezési egylet stb. Az egészségügy is meglehetősen rendezve van náluk.

Betegsegélyző és temetkezési egyletet, nyomdászaink még 1848-ban alapítottak, melynek alaptőkéje azonban, a ránkborúlt absolutismus idején rendőrileg elkoboztatott. Jogos tulajdonukat az illetők, nagy bajjal szerezhették vissza, s mikor megkapták, nem a kijelölt célra fordították. Mert a tőke, akkori nyomdáink közt, a személyzet számaránya szerint szétosztván, abból csupán a Landerer és Heckenast-féle nyomda szervezte saját betegsegélyzőjét, melyet éveken át, tagdíjakkal tartott fenn. 1862-ben aztán, megalakult az általános nyomdász-segélyző egylet. Az új egylet megfelelt céljainak, s működése körét még a rokkantakra, özvegyekre s árvákra is kiterjeszté. Jelenleg 18.000 frtra becsült ház és 14.000 frt készpénzből álló alappal rendelkezik, s most két éve egyesülvén az önképzővel, működését, tagjainak szellemi kiképzése mellett, átutazó és munkanélküli szaktársaik segélyezésére is kiterjeszti.

A részvény-nyomdák keletkezése korában, e humánus intézmény azzal gyarapítottatott, hogy az üzleti nyereség egy kis része félretétetett, az illető nyomdai személyzet beteg tagjainak gyámolítására. Így a Franklin-társulatnál, a mellett, hogy a Heckenast-féle 1200 frtnyi alap híven kezeltetik, egy 1000 frtos külön segélyző alap is létezik, mely évenként, a mérlegkészítésnél bizony összeggel szaporítva, a társulat évi számadásaiban kimutatattatik. Az intézet munkásainak rendkívüli segélyezésére szolgáló külön alap létezik még az Athenaeum- és a Pesti részv. nyomdában.

Nyomdászaink közt szokásban van, hogy beteg társaik névsorát hírlapokban közlik. Ez a lajstrom, a működő segédek számához képest, rendszeren igen hosszú. Mert a nyomdai foglalkozás nem tartozik az egészséges munkák közé.

Gyakori jelenség, hogy a nyomdász-segédek a feszített munka, a gyakori éjjelezések miatt, idegessé lesznek, miből több kór fejlődhetik. A sok állástól lábukon viszártágulatokat kapnak. A betűket gyakran szedik szájukba, mi nyálpazarlást és emésztési zavarokat okoz. Szembajok

is gyakoriak. Tüdőbajban 25% hal meg, s Neufville szerint szintén igen sok nyomdász-segédet öl meg a tisztátalanság által előmozdított hagymáz. Betűöntők szintén igen ki vannak téve a súlyos kórtüneteket okozó idült ólommérgezéseknek.

Látjuk ebből, hogy az egészségügy terén is elegendő dolga akad az egyleti működésnek. S becsületére válik a nyomdászoknak, hogy műiparosaink között ők tudnak legtöbb egyletet fölmutatni. Maradandóbb nyomdász-szövetkezetek léteznek Budapesten, Debreczenben, Kolozsvárt, Pozsonyban, Pécsen, Zágrábban, hol a Segélyezés és Önképzés című egylet 1873-ban állomásközvetítést szervezett; Kassa, Nyitra, Nagy-Szeben, Brassó, Nagy-Várad, Temesvár, Szeged, Eszék, Zára, Vác, Eger nyomdász-egyletei már inkább csak időszakosak.

A magyarhoni nyomdász-szervező-bizottság, Horvátország s Erdélyen kívül, Magyarország nyomdászait 1870-ben, Pest, Pozsony, Pécs, Temesvár, Nagyvárad vagy Debreczen és Kassa, egyleti központi helyek körébe csoportosította. Ezen egyletek célja: «tagjainak betegségükben heti segélyt, halál esetében temetési költséget és átutazó mütársaknak úti segélyt nyújtani; továbbá tagjai szellemi kiképzetésének előmozdítása és anyagi érdekeik folytonos megóvása». Legújabbán *általános magyarországi nyomdászgyűlés* egybehívását kezdik pengetni. Még a jelen évben összeseregrendő kerületi gyűlés közvetlenül összeköttetésben állana, az ugyanakkor ülésező általános magyarhoni gyűléssel. A kerületi gyűlés hivatása lenne, a budapesti egylet végleges szervezése, illetőleg a vidéki fiók-egyletekkel való érintkezés módjának megállapítása.

Az iparszabadság hatása a nyomdászok társadalmi helyzetére kezd megvilágosodni előttünk. A szabadság eszméje értelmezi magát a gyakorlatban.

Mivel szabadságunk óta az ipar munkásaival szemben egyre emelkednek igényeink: kézzel foghatólag bebizonyúl, hogy a szabadság csak akkor ad erőt, ha értelmi fejlettséggel, szakképzettséggel, gyakorlottsággal párosúl. E fejlődési menetben a szabadság tehát megteremté azon szükségérzetet, hogy az oktatásügy új irányban, az ipar terén is kifejlesztessék. Az országos magyar iparegyesület fel is szólalt az ipariskolák érdekében. S ily intézeteink nemcsak a fővárosban, hanem, bár lassanként, a vidéken is terjednek. Üdvös voltuk indokolására elegendőnek tartjuk a helyzet megismertetését.

A munkaadók a munkásokkal szemben egyre fokozottabb mérvű kíváncsisággal lépnek fel. Azelőtt a szedőtől egyebet nem kívántak, mint hogy írni és olvasni tudja az alkalmazási helyén divatozó nyelvet. Másképp van az most, és majd másképp lesz az idővel. Polyglott országunkban ma már nem kell az egynyelvű szedő; az okvetlen szükséges magyaron kívül tudnia kell a szedőnek még valamely honi nemzetiség nyelvét, vagy bírnia kell a francia, angol nyelvet, s javára válik ha még a könyvelőséghez is ért egy keveset.

Nyomdászaink a kor eme követelményeivel szemben önképző köreikben igyekeznek megszerezni a kellő ismereteket. Összes művelődési törekvéseiknek önképző-egyleteik képezik központját. Hogy megértsék a mit szednek, önképzőjükben felolvasásokat tartanak, melyeknek erkölcsi célja is van: érdekkeltetés által akarják elérni, hogy a felolvasásokra eljárva, ott kedélyes társaságban, úgyszólván akaratuk ellenére feledjék el a kocsrát aljas örömeivel egyetemben.

Azonkívül az esti órákban rendeznek magyar, német, francia tanfolyamokat. Tudatával bírván annak, mily nagy jövő vár a gyorsírásra, ha majd képesek lesznek, közvetlenül gyorsírási kéziratokat szedni: gyorsírási tanfolyamot is nyitottak.

Nem kevésbé üdvös hatású lenne, a jó részben a milánói nyomdász-tanoda mintájára tervezett «tanonc-iskola».

Szerény pénzvviszonyaikhoz képest művelődési segédeszközül a tagok használatára meglepően szép könyvtárat gyűjtöttek. Kétezer kötetre menő lajstromozott magyar-német könyvtáruk a legnagyobb rendben kezeltetik, s már eddigelé lételt adott a budai nyomdász-olvasókör, a váczi és egri fiók-egyletek könyvgyűjteményeinek.

Nagyban emeli könyvtáruk értékét Schweiger Mór úr ajándéka, a Franklin-társulat nyomdájából kikerült nyomtatványok gyűjteménye, mely esedékes munkákra s egész művekre terjed ki, s valódi iskolája a szép ízlésnek, melyet amaz intézet dús írásválasztékával kifejtett. 1868-ban, az önképző kezdeményezésére nyomdai termékek kiállítása is rendeztetett, melyen a fővárosi intézetek nagy része mellett, több vidéki nyomda is szépen volt képviselve.

A szoba-munkás szedőkre nézve életkérdés az időnkénti szórakozás. A nyomdász-egyletek tehát rendeznek bálakat, majálisokat, társas estélyeket, műkedvelő előadásokat, tartanak zászlószentelést, dalestélyt, s a mi szintén egy neme az ünnepélynek, rendeznek még versenyszedést is.

A nyomdász-egyletekből indult ki azon eszme, hogy a nyomdászoknak is tisztelniök kell műiparuk múltját, s annak *emlékünnepe*lyekkel szükség áldozniok.

Így tartatott meg 1871-ben öt budai egyetemi nyomdász ötven éves jubileuma, 1872-ben a pécsi nyomda száz-, a kassai Werfer-féle akadémiai könyvnyomda ötven éves örömnépe. 1873-ban a nyomdászatnak Magyarhonban meghonosítása emlékünnepelyét nemcsak a magyar tudományos akadémia, hanem a nyomdászok is megünnepelték a lövöldében, szegedi, kolozsvári, debreczeni, pécsi, pozsonyi, bécsi és brünni mütársak jelenlétében. Azóta pedig a Gutenberg-ünnepélyek megtartása állandósult náluk. A következő évből valók azon, díszes kiállításban megjelent «Emlékbeszédék, melyek sz. k. Debrecen város könyvnyomdájában működő két veterán nyomdász, Csontos Ferenc és László Lajosnak 1874. jul. 18-án tartott félszázados emlékünnepelyekor elmondattak.» Legújabbban meg Czéh Sándor magyar-óvári nyomdász ötven éves jubileumát ülték meg. «A váci első nyomdai szabadalom százados évfordulója 1875-ki julius 11-én tartott emlékünnepelyére» pedig, Karcsu Antal Arzen, a sz. ferencrendi váci kolostor főnöke, a váci könyvnyomdászat történetét írta meg.

Nyomdászati szaklapjaink is megindultak. Eddigelé valamennyi közt legkülönb volt az 1865. okt. 15-étől 1867 végéig Tóth István érseki lyceumi nyomdász által szerkesztett «Gutenberg, a nyomdászat s a vele rokon szakmák közlönye», Egerben. 1869-ben indult meg a magyarországi könyvnyomdászok és betűöntők közlönye, a most is élő «Typographia», magyar-német nyelven. Ezeken kívül Aranyossy adott ki «Könyvnyomdászati füzeteket». Zágrábban 1874. októberében támadt a «Radnicky privatelj. - Der Arbeiter-Freund», horvát-német nyomdász-lap, melyet azonban a következő évben, 24. száma megjelenésekor a kapitányság betiltott. 1869-ben «Revisio!» című magyar-német élclap létezett. «Savanyú», «Häring» és «Mitraillouse» című nyomdász-élclapok is keletkeztek. Időnként jelentek meg a «Darázs», «Maculatura», «Typographia», «Fullánk» (Pécsett), «Bester Lloyd» és «Uchatius» alkalmi lapok. A ma is fennálló fővárosi «Munkás-Heti-Krónika» és «Arbeiter-Wochen-Chronik» című munkás újságokat szintén jobbára nyomdászok szerkesztik.

E békés tevékenység közben a műipari találmányok hatása az összes társadalomra, s még inkább az elharapózott szédelgés, fonák helyzetbe juttatá a nyomdászokat.

A magas százalékra dolgozó tökepenzesek birtokában lévő, fokról-fokra tökélyesbült gépek mindig több munkaerőt pótolnak, s szaporábban alkalmaztatván, mind számosabb munkástól vették el a megélhetés eszközeit. Az emberi munkaerő kínálata szaporodásával karöltve járt a munkadíjak csökkentése. Ezáltal élesebbé váltak az osztály-ellentétek, s a munkásokat behajtották, a szédelgés korában csakugyan létezett kizsákmányolási rendszer erőszakos leküz-

désébe. Külföldről jött behatások végleg megérlelték a budapesti nyomdász-segédék körében a gondolatot, hogy sorsukon török-szakad javítani kell.

Az önképző-egylet kebelében megfogamzott a strike eszméje. S a mütársak 1870-ben elhatározták követeléseik erőszakos keresztülvitelét. A munkaszünet beállott. Budapesten a napilapok felényi, a hetilapok részben, s negyedrésznyi tartalommal jelentek meg; esedékes munkát nem vállaltak a nyomdák.

Két tábor alakult: egyikben a nyomdatulajdonosok és szerkesztők, másikban a munkások csoportosultak, parányi kivétellel mindnyájan.

Minő ferde helyzet! Ellenséges táborokról kell szólanunk, a béke munkásai történelmében. Kétségbeesett harcról, melyet, egymást fojtogatva, a béke munkásai s munkaadói vívnak egymással. Mindegyik küzd a létért, s jaj a gyöngébbnek.

Az ádáz harcot segíti az internationale-bizottság, mely egyfelől segélygyűjtéssel, másfelől izgató szónoklatokkal tartja társaiban a lelket.

Hogy a tömérdek gép alkalmazása által százezrek osztályrésze lesz a koldusbot, - így szólnak vezéreik a tömeghez - hogy a gépek miatt millióknak kell durva bánásmód, potom munkadíj mellett dolgozni, ennek okai nem a gépek, oh, hisz azok «világ-üdvözítő» segédeszközei a szabadságért küzdőknek, - hanem társadalmunk hibás berendezése. E gépek egyesek tulajdonát képezik, a helyett, hogy az *összesség* birtokában volnának. - Egy hang közbe kiált: «La propriété c'est le vol!» (Éljen, hurrá!)

E miatt aljasultak a gépek, minket kizsákmányoló eszközökké. De a fosztogatók átkos szerdét kapargattak össze, mert az alatt saját sírásójukat erősítették, szaporítva az éhező, a kenyér és a szabadság után törekvő proletárokat. Tekintse bár a rövidlátó a gépeket ellenségeiként, mi boldogabb jövő úttörőiként szemléljük. A gépek tömeges alkalmazása nagy üzletforgalmat igényel, mely egymásután nyomja el a kisiparosokat, elsöpri a proletár s a pénzes zacskó között álló középosztályt, s a modern államokban két pártot teremt: szegényt és gazdagot, két pártot, melyek élethalálra küzdenek egymással, stb. stb.

- A küzdelmet látjuk, s mögötte álmélkodva vesszük észre, hogy Proudhon megszólalt Budapesten.

A budapesti könyvnyomdászok általános közgyűlésén egetverő éljenzés közt jelenti Trócsányi jegyző, hogy «január 24-én bejött táviratok minden nyomdából ugyanegy szellemben jelentik, hogy az összes személyzet felmondott.» Aztán egy-két hétig erősen áll mind a két fél.

De már a harmadik heti munkaszünet után némelyek, különösen a családos segédék, kezdik megérteni Menenius meséjét. Kénytelenek munkába fogni. Társaik szitkai kísérik őket a műtermekbe.

A nyomdatulajdonosok becsületszavukra fogadták meg egymásnak, hogy a munkások legtöbb kívánalmát meg nem adják. S nem tágitnak. A gyöngébb kénytelen engedni. A harmadik hét végén, mikor a nemzetközi bizottság által gyűjtött pénzüsszeg elfogyott, a nyomdászok munkaadóikkal úgy a hogy kiegyezve, lassanként visszamentek elhagyott helyiségeikbe.

De azóta folytonos, idült bajjá vált az árszabály miatti villongás. 1872-ben strike Zágrábban és Segesvárt, de kiegyeznek; árszabálymozgalmak Budapesten, Vácson és Pozsonyban. Következő évben a pozsonyi strike négy egész hónapig tart, Budapesten és Túróc-Szent-Mártonban ármozgalmak. 1877-ben Zágrábban részleges strike, a nyomdából kilépetteket két budapesti és öt bécsi odaúttazott szedő helyettesíté. Budapesten most is vannak úgynevezett «zárolt üzletek», vagyis, ahol az egymással solidaritásban álló nyomdászsegédék nem vállalnak

munkát. 1870-ben, az általános strike után, az osztr.-magyar nyomdász-szövetség Pesten tartá nagy-gyűlését, mely, Szöllősy M. úrtól nyert értesülésünk szerint, többi közt, a köv. határozatokat hozta: 1. a tömeges munka-felmondások kerülendők, célszerűbb lesz üzletenként strike-olni. 2. Sok helyütt még éjjeli munkákra is gyermekeket alkalmaznak; e visszaélésre a kormány figyelme emlékiratban hivassék fel. 3. A segédek, ha csak lehet, takarékgyleteket és társulás útján nyomdákat alapítsanak.

Effajta mozgalmak s a szabad verseny arra serkenté a tőkepénzeseket, hogy minél olcsóbb, eddig fölhasználatlan hevert munkaerőt kutassanak föl. Fürkészésök eredményeként, a nyomdai személyzet körében nevezetes újítások történtek.

Az úgynevezett *gyakornokok* (volontär), a hosszabb ideig zárolt Légrády testvérek üzlete alkalmazza legnagyobb mérvben, s az ő nyomtatásainak sajtóhibás és incorrect volta kétségkívül ezen kicsapott diákokból s a nép söpredékéből toborzott gyakornokok gyakorlatlanságának tulajdonítandó. Nyomdász szakkörök ezek működését szintúgy elítélik, mint a *nőkét*, kiket nálunk legelőször, az «Abaújmegyei Közlöny» szerint, még 1867-ben Werfer Károly, kiadó-nyomdász Kassán, alkalmazott szedőkül. Később, 1870-ben Rudnyánszky Antónia könyvnyomdájában Budapesten már húsz nő tanulta a betűszedést. Az előző évben pedig egy részvény-társulat hatezer forinton Robonyi Gézától megvette a váci nyomdát, melyben ettől fogva «A váci siketnémák összműködő iparintézete» cég alatt *siketnémák* végzik a könyvnyomtatást.

Főcélja e nyomdának, az emberiség ama szerencsétleneit kiképezni a nyomdai műiparban, hogy nagykorúságokat elérve, tisztességesen megkereshessék kenyerüket. És valóban, a siketnémák, az illető nyomdavezetők dicséretére legyen mondva, folyton szép előmenetelt tanúsítanak s mellettök csak egy-két nem siketnéma egyén nyer alkalmazást.

A mi a rendes szedők fizetését illeti, az a különböző vidékek, s az illető egyén ügyessége és hasznavehetősége szerint, rendkívül különböző. Budapesten a segédek legmagasabb heti keresete 33 frt 50 kr. a Franklin-társulatnál (egy számoló szedőé); legcsekélyebb 2 frt, a Weissmann testvéreknél. Vidéken legtöbbet fizet három pozsonyi nyomda, Angermayer K., Koch A. és Nirschy F., hetenként 22 frtot; legkevesebbet Wagner András vukovári nyomdája, t. i. 2 forintot.

Átlag azonban nálunk a segédek legtöbbet keresnek a fővárosban: hetenként 14 frt 82 krt, aztán Drávántúl: 13 frt 88 krt, a szorosabb értelemben vett Magyarország vidéki városaiban 10 frt 87 krt, végre legkevesebbet a királyhágóntúliak: 9 frt 56 krt. Az egész magyar birodalomban tehát egy-egy nyomdászsegéd heti keresete átlag véve 13 frt 31 kr.

XIV.

Úri könyv-iszony. - A hirlapirodalom buján tenyészik. - Budapesten jelenleg annyi a nyomda, mint Lipcsében. - Vidéki nyomdáink. - Miről nevezetes Békés, Czepléd, Nagy-Kőrös? - Emich érdemei. - Márk krónikája. - A Franklin-társulat. - Találmányok behozatala. - Könyomda és egyéb sokszorozó iparágak. - Papírgyártásunk. - Az új ipar-társulatok sikertelensége. - A szédelgés visszahatást szült az iparszabadság ellen.

Néhány év óta nyomdáink feltűnő mérvben szaporodnak. Mi okozta e lendületet? Annyi bizonyos, hogy nem a könyvek kereslete.

Szinte visszatásítónak kezd már válni az előkelőbb köreinkben elharapózott könyv-iszony. Ne keressük e körjelenség okát, bár világos, hogy létezik a baj. E tekintetben, legelső könyvkiadó üzletünk, a Franklin-társulat idei üzletjelentésében híven illusztrálja állapotainkat im e soraival: «Ama legyőzhetlennek látszó kedvetlenség, mellyel úgynevezett magasabb és vagyonosabb társadalmi osztályaink a könyvvásárlás iránt viseltetnek, még nagyban fönnáll, s e téren még mindig csak a kevésbé tehetős osztályokban, mint lelkészek, tanítók, gazdatisztek stb. köreiből találjuk egyedüli fogyasztóinkat. Ennek folytán nagyobb műveink, mint pl. Horváth Mihály Magyarország történelme (8 kötet), Toldy Ferenc Magyar költészet kézikönyve (5 kötet), Mommsen Rómaiak története, magyar fordításban, melyek bármely nemzet irodalmának díszéül szolgálhatnak, de terjedelmük miatt drágábbak s így csak a tehetősebbek által vásárolhatók - alig megnevezhető csekély forgalomban vannak.»

A nyomda-szaporodás legfőbb emeltyűjét a szerencsésebb alakulású politikai viszonyokban kell keresnünk. Ennek nyilvánulása, a tán nagyon is buján tenyésző hirlapirodalom. Az előadottak után ne csodáljuk tehát, ha a journalistikát sokan a tudományosság fattyúgyermekének tartják, mely anyját kizsorigatással fenyegeti.

Ma már (1877), a hirlapbélyegnek a magyar országgyűlés által, 1870. jan. 1-sején történt eltörlésével elősegített 268 magyar, 146 idegen nyelvű, összesen 414 hirlap és folyóirat jelenik meg a magyar korona területén. Ez rugtatta föl legújabbán roppant módon nyomdáink számát. Elannyira, hogy a jelenleg végéhez közeledő 1877-ik évben Budapesten 51 nyomda áll fenn, vagyis éppen annyi, a mennyi Lipcsében, nagy Németország központi könyvkereskedő városában; a magyar birodalom vidéki községeiben pedig (beleértve a közjogilag ide tartozó Dalmátiát is) 198, összesen tehát a magyar korona területén 249 nyomda-üzlet működik.

Budapesti nyomda-cégek 1877-ben: Államnyomda, Angol gyorsajtó ny., Athenaeum, Bagó Márton és fia, Bartalits Imre, Bein G. (az év elején: Első külvárosi könyvnyomda), Bendiner és Grünwald; Birkholz, Vajda és Pressburg, Burián Mór, Buschmann Ferenc, Chorin H. és társa (előbb Reach Zsigmond), Deutsch Mór, Egyesületi nyomda, Egyetemi nyomda, Fanda József (előbb Fanda és Frohna), Franklin-társulat, Fried B., Goldstein Mór, Gossler B. A., Gutenberg könyvny., Herz János, Homperth Mátyás, Hornyánszky Victor, Hungaria, Kertész József, Khór és Wein, Kocsi Sándor, Kunossy Vilmos, Laufer Ignác, Légrády testvérek, Lonkay Antal, Löw Ede, Markus L. (az év elején Dessauer Miksa), Munkás-Heti-Krónika nyomdája, Münster Károly, Neuer Ignác, Otto testvérek, Pesti könyvnyomda részv. társ., id. Poldini Ede, Posner Károly Lajos, Rózsa Kálmán és neje (előbb Bucsánszky Alajos), Rigler József Ede, Rudnyánszky Antónia, Schlesinger és Wohlauser, Sédy I., Stern K., Szentkirályi Márton (előbb Szentkirályi és Kornis), Weissmann testvérek (előbb Heller József), Wilckens Gyula, Wodianer Fülöp, Zeisler M.

A jelen év folytán megszűnt Beck Nándor, Minerva részvénytársaság, Schwarz Zsigmond és Stärk Lipót-féle üzleteket természetesen kihagytuk a számításból.

Vidéken: nyolc nyomda van Pozsonyban; hét Zágrábban; öt Nagy-Szebenben és Temesvárt; négy Aradon, Kolozsvárt és Pécsen; három nyomda létezik Brassó, Debreczen, Eszék, Fiume, Győr, Gyulafehérvár, Kassa, Nagy-Várada, Nyitra, Szeged, Ujvidék, Zára; kettő Baja, Balassa-Gyarmat, Eperjes, Gyöngyös, Kecskemét, Kaposvár, Kőszeg, Lőcse, Maros-Vásárhely, Miskolc, Nagy-Kanizsa, Raguza, Rima-Szombat, Segesvár, Sopron, Szatmár, Székes-Fejérvár, Szolnok, Szombathely, Trencsén, Ungvár, Vác, Zombor; egy nyomda Balázsfalva, Békés-Csaba, Beregszász, Berettyó-Ujfalu, Beszterce, Besztercebánya, Csik-Somlyó, Deés, Déva, Eger, Érsekújvár, Esztergom, Fehértemplom, Félegyháza, Galgóc, Gyula, Hódmező-Vásárhely, Igló, Jászberény, Kalocsa, Karansebes, Karczag, Károlyváros, Kattaró, Keszthely, Komárom, Losonc, Lugos, Magyar-Óvár, Makó, M.-Sziget, Medgyes, Mező-Túr, Mohács, Munkács, Nagy-Bánya, Nagy-Becske, Nagy-Enyed (év közben megszűnt), Nagy-Károly, Nagy-Kikinda, Nagy-Szombat, Nyíregyháza (év elején kettő volt, de a Dobay Sándor-féle nyomda közelébb megszűnt), Ó-Orsova, Oravicza, Orosháza, Pápa, Portorè, Pozsega, Resicza, Rózsahely, Rozsnyó, Sárospatak, Sátoralja-Ujhely, Selmece, Seps-Sz.-György, Spalato, Szabadka, Szabolcs, Szamosújvár, Szarvas, Szász-Régen, Szászváros, Száva-Sz.-Demeter, Szegszárd, Székely-Udvarhely, Szentes, Sziszek, Torda, Turóc-Sz.-Márton, Varazsd, Versecz, Veszprém, Vinkovce, Vukovár, Zala-Egerszeg, Zengg, Zenta, Zilah és Zimony városokban.

Századunk előhaladottságának rővhatjuk föl érdemül, hogy ma már, Kárpátoztól Adriáig a 20.000 lakoson fölül városok közöl, csupán Békésen, Czepléden és Nagy-Kőrösön⁶ nincs még nyomda. Valamint századunk érdeme az is, hogy Budán az egyetem, Pesten Landerer Lajos, Pozsonyban Wigand, a XVII. és XVIII. században műszakilag alábbszállott nyomdászatuskat már európai színvonalra törekedtek emelni.

Méltó babérokat szerzett e tekintetben emőkei Emich Gusztáv, ki nyomdáját 1860-ban újra építtette, s a kor kívánalmaihoz képest, nagyszerűen rendezte be. Gyors- és kézisajtói Pesten, Bécs- és Berlinben készültek, s egy-egy 2-3000 forintjába került. Naponként átlag 60-80 rizsma papirost fogyasztott, évenként tehát 20-25.000-et, melynek ára, közpszámítással 150-160.000 forintba tehető. Személyzete a kétszázat fölülhaladta. Évi összes kiadásai 400 ezer forintot tettek ki. A nyomdával kapcsolatban állott a kiadóhivatal, stereotypia és galvanoplastika. A tulajdonos nemes becsvágyának maradandó emléke a páratlan dísszel és izléssel kiállított Márk-féle krónika, a hazai nyomdászatus legbecsesebb készítménye.

A Márk Krónikája, más néven Codex pictus Vindobonensis, külseje régi módra, zsinórra fűzött, oltárszerűen díszített, sertésbőrbe van kötve. A középkorban szokásos pántolások és cirádák ékesítik, melyek középsője Magyarhonnak Nagy Lajos korabeli címerét tünteti föl. A szögletgombokon az Anjou-család címerai. Színezett ezüstből szabad kézzel vésettek a középkorban szokásos kapcsok, s az Anjouk alatt divatozott lilimos motivációkkal készültek. A hasonlóan lilimos arany-szegély, valamint a táblának homorú nyomása, XIV. századi minták után, művészileg és híven vannak másolva.

A könyv tíz miniature festésű lapra terjed, miként az eredeti kézirat. Ehhez járúl 21 kép, nyomdászatusi másolatok és hasonmások. Minden kép kézisajtón, fametszvényekről van nyomva, némelyik húsz vagy még több színnel is, természetesen ugyanannyi metszvényrészlet után, ugyanannyi különböző színű nyomással. Mennyire nehéz munka volt ez, elég annyit említenünk, hogy a színeket egymásmellett és egymásfelett kellett összeilleszteni, és

⁶ Magán úton értesülünk arról, hogy Kőrösön Ottinger Ede most szándékozik nyomdát állítani.

hogy e képeken csak az u. n. borító-festéket lehetett használni. De aztán e miniatureöknek kiváló tulajdona, épen a kifejtett színpompa, a színek tüze és bensősége, valamint a kör-rajzoknak olyannyira tisztán és híven visszaadott élessége, mely majdnem lehetetlenné teszi a graphikai többszörösítést. Innen van az a fényesen sikerült kivitel, melynélfogva e codex, bármely e nembeli chromotypiával bízást versenyezhetik.

E remekművön behatóbb szemlére érdemes az egyetemes művészi felfogás és kivitel, s azon elért cél, hogy tiszta fogalmat nyerünk arról, minő lehetett a XIV. században a drága eredeti mű, írásával, kötésével és oxydált bronz-pántokkal díszített cserfa-tokjával együtt.

Emich nagyszerű nyomdája, mióta az Athenaeum-társulat vette át, műtanilag megszűnt haladni. Ellenkező eset állott be a Heckenast Gusztáv nagy nyomdájával, mely a Franklin-társulat által 800.000 forinton megvételén, azóta, igazgatója Jurany Vilmos és művezetője Hirsch Lipót vezetése alatt, ízlés, pontosság és műszaki kiállítás tekintetében - dicsőségére a magyar műiparnak - a világ legelső nyomdái között foglalhat helyet.

A Franklin-társulat a Heckenasttól átvett, ezer mázsát meghaladó összes betűkészletet francia rendszer szerint átöntette, mely óriási munkában több bécsi öntőde is részt vett. 1874-ben pedig, minden e téren ismert s bevált újítások tekintetbevételével, saját betűöntődét alapított, egyelőre a maga szükségletei fedezésére. Ehhez járult a Harrild & Sons, híres londoni cég által fölállított tömöntőde.

Csín és finomult ízlés jellemzi az itt készült betűket épp úgy, mint e nagy gyártelep minden kiadmányát. A mi annál fontosabb, mert a Franklin-társulat könyvkiadó üzlete nemcsak megtartotta előbbi legelső helyét az országban, hanem néhány ágnak tervszerű fejlesztése által, ujabban jelentékeny kiterjedést nyert.

Színezett képek nyomásában a Deutsch-ny. tűnt ki. Izléses kiállítás jellemzi Budapesten a Franklin-társulat, egyesületi könyvnyomda, Kertész, Buschmann, Rudnyánszky, Wilkens intézeteit. Vidéken az egri, pozsonyi Wigand, soproni Romwalter, nagyvárad Hűgel-féle, kecskeméti, kassai, szombathelyi, szegedi, sárospataki és székesfejérvári nyomdák említendők.

Nyomdászatunk az újabb időben, a párisi és bécsi közkiállításokon, az ujvidéki, zágrábi, oraviczai, kecskeméti, szegedi, linci, teplitzi stb. iparkiállításokon többszörösen kitüntettetett.

Találmányok is fordultak elő a hazai nyomdaműipar körében. Így pl. Porcsy Pál, a m. k. államnyomda öntő-osztályának vezetője, új öntőgépet talált föl, mellyel egyszerre két betűt önthetni. Budaházy Tamás beregszászi tanár, új betűszedő-gépet mutatott be. Hrusza János hazánkfia, nemcsak ügyes nyomdász, hanem a galvanoplastika terén sok mindent javított s egy galvanoplastikai intézetet nyitott Bécsben. Az új találmányú festék hengeranyagnak is hamar akadt magyar készítője, Tóth István, egri nyomdász személyében, ki Szlammer gépmester és az ottani irgalmas szerzet főgyógyszerészével egyesülten, némileg olcsóbban állítja ki ez anyagot, mint a külföldiek.

Általában, szemfüles iparosainkat, tökélyesbült közlekedési eszközeink képesítik a külföldi találmányoknak gyors behozatalára, vagy ha ez akadályokba ütköznék, legalább megismertetésére. A jelen évtizedünkben fölfedezett amerikai írógépet is, már a folyó év tavaszán magyarázta meg Futaki úr, a budapest-terézvárosi körben. Írógép azonban nálunk még egy sincsen. De az Alauzet-féle complet-nyomású gép a Franklin-társulatnál, s a nálunk első vég nélküli nyomógép az idén, júniusban, a budapesti Khór és Wein-féle nyomdában megkezdte működését.

A bécsi közkiállítás látogatói emlékezhetnek még a Sigl G. bécsi gyáros által a Neue Freie Presse pavillonában kiállított végnélküli nyomógépre. Frecskay János úr, a Találmányok Könyve I. kötetében ábrákkal megvilágítva, körülményesen ismerteti e gépet. Utalunk e közleményre, magunk nem terjeszkedhetvén ki rá bővebben. Elég annyit említenünk, hogy Sigl nemcsak a Neue Freie Presse s a Vossische Zeitung, hanem már két évvel ezelőtt, a Pester Lloyd számára is készített ily gépet. Ezt azonban, hibás szerkezete miatt visszaküldték. Az idén már kijavítva érkezett meg ugyanazon gép, mely megfelel a követelményeknek. A Pester Lloyd nyomása ha nem is valami díszes, de eléggé olvasható. A gép, melyhez «papír tömnyomatok» is alkalmaztatnak, óránként 8000 ívet állít ki, sőt szükség esetén tízezeret.

Könyomdászatunk 1867-ben fölszabadult a privilegium-szerzés kényszere alól, minek következtében Budapesten néhány év alatt még nyolc, a vidéken pedig mintegy tizenöt ilyen új intézet keletkezett, úgy hogy polgári könyomdáink száma csakhamar 43-ra szaporodott.

Ezen sokszorozó iparág, mint máshol, úgy nálunk is sokat haladt. A művészi kivitel dolgában elérjük már, vagy legalább megközelítjük a kor színvonalát. Sőt a budapesti kereskedelmi és iparkamara jelentése szerint, boros palackokra való ízléses címpajzsainkkal (vignette) még Ausztriát és Németországot is fölülmúljuk. De azért, a címpajzsok készítésénél is, a gráci gyár versenye érzékenyen támadja meg eme műiparunkat.

Némelyik budapesti könyomda, mint különösen Patakié, melynek évi forgalma 25-30 ezer forintra rúg és húsz munkást foglalkoztat, valamint a Grund-féle intézet, ma már csaknem mindazon művészeti munkákat szolgáltatja, melyekért előbb Osztrák-, Német- vagy Franciaországhoz kellett fordulnunk. Jövedelmezőnek azonban a foglalkozás ezen ága még sem mondható, minek oka sok mindenféle körülményben rejlik.

Igen érezhető csapást mért a könyomásra a *horgany-étetés* (zinkographia) föltalálása és alkalmazása. E módon ugyanis, a legfinomabb rajzokat oly olcsón, szépen és gyorsan lehet sokszorozni, hogy a könyomás ezen, korábban általa elfoglalt térről egészen leszorult. Néhány budapesti könyomó-intézet tehát azzal segített magán, hogy a horganyétetést, közönségesebb illustringok többszörösítésére alkalmazásba vette, és pedig jó sikerrel.

Másik veszedelme a könyomási magán-iparnak, hogy mióta a magyar kormány állami nyomdát állított föl, melyben egyszerre tíz új kézisajtó és nálunk az első gyors-kő-sajtó kezdett dolgozni: az oda alkalmazott iskolázott munkások, továbbá az állami munkák is elvonattak tőle. Még csak az hiányzott, a mi rövid időn bekövetkezett, hogy t. i. vasúti igazgatóságok, állami és városi hatóságok is ellássák magukat kő-sajtókkal.

Az 1867-től 72-ig tartó hatalmas gazdasági lendület mellett, ezen állami és hatósági sajtók működése dacára, a magán-iparnak is elég dolgot adtak a nagy számmal keletkező részvénytársulatok. De már 1873 óta rávirradtak a nemszeretem-napok. Könyomdáink annyira nehéz helyzetbe sodortattak, hogy még az akkori, aránylag bizony csekély számban sem bírtak fönnmaradni. Sőt a nagy válságot kiállott kő-sajtók közül is, valószínűleg szintén meg fog még néhány szünni, minthogy a typographiai és az amerikai gépek, melyek egyszerű kezelés mellett olcsón dolgoznak, egészen elveszik tőlük, korábbi foglalkozásuk némely ágait. Könnyen érthető tehát, miért nem szerel föl a három legnagyobb budapesti részvény-könyvnyomda lithographiát, a mi a mondottak szerint hasznot ugyan nem hajtana.

Rézmetéssel dolgozó sajtó csak kettő tengődik Budapesten, mivel a hangjegyeket határainkon túl oly szépen és olcsón nyomják, hogy ez irányú összes szükségletünk Lipcsében és Wolffenbüttelben fedeztetik. A budapesti *fametszés* teljesen megfelel a külföld fokozott igényeinek, a mi annál dicsérendőbb, mivel viszonyaink a művészet ezen ágára nézve épen nem kedvezők.

De az *olaj-színnyomás*, tőkepénzes vállalkozók hiányában nálunk még egyáltalában nem tudott kifejlődni, minélfogva az országot előzőnlő olajszínnyomású képek, merőben külföldről hozatnak be. Hasonlóan a *photo-lithographia* s az *albertypia*, a budapesti műegyetemen inkább csak tanulmányozási, sem mint gyakorlati célból műveltetik.

Az *autographia* néhány év óta nagy mértékben terjed. Ma már alig van nagyobb hivatal vagy iroda, melynek saját használatára legalább egy, de gyakran több autographikus sajtója ne volna.

A Schnierer Károly által 1840-ben alapított első magyar *vonalzó-intézetet* 1853-ban Posner Károly Lajos vette meg. Az ő keze alatt az intézet nagyszerűen terjeszkedett ki, s ma már száz-százhusz munkást foglalkoztatva, évenként 4000 rizma papirost dolgoz fel. Míg Beer Zsigmond hasonló üzlete 50-60 munkás mellett, évi százezer forint forgalmat mutat ki. Könyvkötészetünk is, mely még mindig mint kis ipar üzetik, úgyszólván csak Posnernál nyer gyári alkalmazást. Posner ízléses könyvkötései már több kiállításon részesültek kitüntetésben.

Óhajtanánk még röviden megemlékezni papirgyártásunkról is.

A szoros értelemben vett Magyarországból, Fiumén kívül, 1871-ben 265.108 vámmázsa rongyot szállítottunk ki, 2.590.648 forinton, behoztunk 6640 vámmázsát 39.840 frt értékben. Papírt és papírárúkat behoztunk 108.545 vámmázsát, 4.466.570 forinton, kivittünk 66.280 mázsát 2.068.593 frt értékben.

Rongykivitelünk 1873-ban már 300.000 mázsára emelkedett, mi ha idebenn dolgoztatnék föl, tíz millió forint maradna az országban. Papír és papírárú behozatalunk az 1869-73 közti években átlag 119.157 mázsára rúgott, 4.342.664 forint értékben, kivitelünk pedig 51.725 mázsa, 1.738.100 forint árú, tehát a behozatali különbözet 2.600.000 frt.

Látnivaló, hogy a papirkészítéshez szükségelt nyers anyag leginkább külföldre vándorol, honnan aztán, mint feldolgozott gyártmányt, drága pénzen váltjuk vissza.

Éppen ezen nemzetgazdasági hátrány megszüntetése tekintetéből, 1869. április 20-án gr. Károlyi Ede elnöklete s a franco-magyar bank támogatása mellett egy millió forint alaptőkével alakult meg az első pesti papirgyár. Az alakuló közgyűlésen Ellenberger fejtegette, minő szükséges a papirgyárak fölállítása, különösen a fővárosban, mint ahol legnagyobb a papirfogyasztás. Leitner M. L. szakavatottan ismertette az osztrák-magyar papirgyártás akkori állapotát s nem mulasztá el annak fölemlítését, hogy a pest-rákosi gyár gőzerővel fog működni. A gőzmunka célszerűsége pedig annyira bebizonyult, hogy újabban már a vízzel hajtott gyárakat is gőzerőre szándékoznak venni. Végre kiemelte, mennyire előnyös a gyárnak a Duna mellett leendő felállítása.

A szép szavak elhangzottak, a rákosi gyárnak, éppen mint az ugyanakkor vajudó zágrábi részvény-papirgyárnak, - még sem lett jövője, s a részvényesek sírva néznek pénzök után.

1871-ben a szűken vett Magyarországon 34 papirgyár és malom dolgozott, még pedig Sáros megyében 4, Szepesben 3, Gömörben 4, Zólyomban 2, Turóczban 1, Árvában 2, Trencsénben 5, Barsban 2, Nyitrában 1, Pozsonyban 5, Pestben 12, Borsodban 1, Temes megyében 2.

Bár Magyarország papirkészítése még nagy emelkedésre képes, jelenleg mégis csak hanyatlását látjuk. 1873-ban 41 papirgyárunk működött, míg a legújabb hivatalos összeírás csak 39-et mutat ki, s ezekben állítólag csak 1300-1400 munkás segélyével 100.000 mázsa szalmából s ugyanannyi rongyból, 105-110 ezer mázsa papír, egy millió ötszázezer frt értékben készítették el.

E hiányos iparstatistikát kiegészítjük azzal, hogy gőzerővel dolgozó nagyobb gyáraink közül az 1829-ben alapított jó hírnevű hermaneczi, kísérletkép csalánpapírt is próbált már készíteni; 1873 óta 150 ezer frt tőkével, részvénytársaság vette át a nagyszlabosít, melyben kilencven munkás 6000 m. papírt készít évenként; a pozsonyiban ellenben, 70 munkás 15 ezer m. szürke és szalmapapírt gyárt; a száz munkást foglalkodtató nagyszombati, Egyiptomba s K.-Ázsiába küldi készítményeit. Nevezetesebbek még a tiszolci, dejtei, nezsideri, diósgyőri, masznikói s a melyet először kellett volna említünk, a fiumei papirgyárak.

Az 1828-ban alapított fiumei papirgyár, mely 11.800 □ ölnyi területen a Rječinának a tengerbe szakadásánál fekszik: az egész monarchiában legelőször honosította meg a géppapirgyártást. Jelenleg oly nagyszerű üzlet, hogy egy 500 lóerejű gőzgép, öt Didot-féle készülék és vagy 500 munkás segélyével 30-40.000 mázsa, jobbára magyarországi rongyból, 250-300.000 rizma papírt állít elő, melynek legnagyobb része keletre, Angolországba, sőt India és Dél-Amerikába is szállítatik. Külön nagy raktárai Konstantinápoly, London, Ancona, Velence és Trieszt városokban vannak.

A Királyhágón túl tizennégy papirgyár dolgozik. Legnagyobb köztük az 1855-ben fogarasmegyei Zernyesten épített egy emeletes gyár. Itt évenként 5-6000 mázsa mindennemű papírt gyártanak. Gőz és az egyesült Riu és Zernyest pataka hozza mozgásba az ezen gyár gépeit működtető óriási kereket, rongy mosó szivattyúkat, rongyfőző és törő szerszámokat. Nyomban a zernyesti után következik a szebenmegyei péterfalvi gyár 130 munkásával, s Keletre és a Duna-fejedelemségekbe irányult nagy kivitelével.

A többiek közül még a nagyobbak is, mint az orlái, borgóprundi, görgényszentimrei stb., a világ haladásától elmaradt egyszerű papirosmalmok.

E statisztika kézzelfoghatólag bizonyítja, hogy a magasabb fejlődés, még a műipar terén is, mindig helyhez van kötve, mindig régiek alapokon történik. Máig ott, azon a vidékeken vannak legszámosabb papirgyáraink, a hol az elsők keletkeztek, t. i. a lengyel s a havasalföldi határ mentében.

A nyomda segédzereiről mondottakat összefoglalva elképzelhetjük, mily rengeteg akadályt képeznek az üzlet útjában abnormalis vámviszonyaink. A nyomáshoz szükséges anyagok, mint festék, öntött betű, papiros, gépek stb. után iszonyú behozatali vámot kell fizetnünk vagy pedig meg kell elégednünk az effajta hitványabb osztrák árával. Az alkotmányos világ kezdetén rendkívüli lendületnek indult nyomdaüzlet, mióta a beállott nemzetgazdasági válság folytán borzasztóan megrendült, rendkívüli, mindenüvé elható visszaesést szenvedett: mind nehezebben bírja elviselni a lenyűgöző vámviszonyokat.

Általában jelenleg súlyos időket ér a hazai ipar. Minden ágában csak teng-leng, de valamennyi közt nyomdaiparunknak van legkevesebb kilátása helyzetjavulásra, s számos apróbb nyomdának, üzlet-hiány miatt okvetlen föl kell oszolnia. A nagyobb szilárd üzleteket pedig szerfölött rontják a nagy mérvben elszaporodott Plakaten-Druckereiok, az à la minute, s az «amerikai» nyomdák, szóval az úgynevezett piszokverseny.

Az új ipartörvény értelmében, a feloszlott céhek helyébe ipartársulatok alakultak, melyeknek célja volna: az ipar korszerű, szabad irányban fejlesztése, az ipartanulás előmozdítása, a munkaadók s munkások közti viszályok elintézése, a hatóságok számára adat-szolgáltatás, és a társulati tagoknak magasabb törekvéseikben támogatása.

De a céhek kopott mezébe öltözött ipar-társulatok üdvös feladatainak nem képesek megfelelni. Iparosaink a céhektől elkülönző kaszt-szellemet örökölték, s ezt változott viszonyaink közepette még ma is meg akarják őrizni. Körükben mind egyhangúbbá válik az óhaj, hogy az elkülönített ipartársulatokban való részvétel kötelezővé tétessék. Kiáltó ellenmondás ez. A

szabadságért hevülő néposztályok bármelyike is hogyan is kívánhat kényszerrel alkalmazni saját legéletbevágóbb ügyeire nézve!? Mert történelmileg kimutatható, cáfolhatatlan igazság az, hogy a társulás csupán abban az esetben lehet üdvös, ha benső meggyőződés és hajlam szüleménye, kényszerítve - kiállhatatlan nyűg és teher.

A nyomda műiparnál is, az önkényt egyesült főnökök együttes eljárása, pl. csak a pizsokverseny legyűrésére igen kíváncsi volna. Mivel azonban jelenleg a főnökök körében hivatalos testület nem létezik: az összműködés, melyre a segédek is szívesen vállalkoznának, végkép elmarad. Ne csodáljuk tehát, ha a nyomdászat enfant terrible-je, a pizsokverseny mindinkább terjeszkedik, pusztítja a szilárd üzleteket s kiirtásának még reménye is elenyészik.

S valóban, elszomorodva látjuk, hogy számos nyomda részint biróilag, részint önkényt árverezi el fölszerelvényeit. Így oszlott fel 1877. július havában a «Minerva» budapesti magyar-szláv nagy nyomda is, mely a legkedvezőbb időben 40.000 ft. tőkével kezdte meg működését. Akkor szólt a nagy dob az üzlet magasztalására, most is szól, hívja a közönséget - árverésre.

Visszaéltünk a társulási eszme alkalmazásával. Bűnhödtünk is érte eleget. A gomba módra elszaporodott termelő, helyesebben üzérkedve műkedvelő társulatokat, a 69 óta folyton tartó válságos idők semmivé tették. Súlyos állapotok közé sodortattunk, de amelyeket nem kell föltétlenül elítélnünk.

Másutt is előfordultak a mienkhez hasonló ipari nyomorúságok. Más államokban is súlyosan megéreztek a forradalmi-színezetű békés átalakulásokat. A gyáripar okozta erős megrázkódásokat egyebütt is megsínlették. A munkáskérdés külföldön hydra, melynek hiába ütögetik le a fejét: nálunk egyszerre átplántált fa, mely kevés idei virágzása óta, ritkán hajt ki.

Szóval az ipar terén oda van a régi összhang, s egyhamar nem tud helyreállni. A munkás kizsákmányoltatásról panaszkodik, a vállalkozó az új iparrendet vádolja, hogy kezeit megkötötte, s vele a munkások korlát nélkül vannak szembeállítva.

Ily viszonyok között, ne ítéljük meg fölöttebb azon iparosainkat, kik elkeserednek azon ipartörvény ellen, mely megengedi, hogy bár ki is, remekelés, a tanulás igazolása nélkül éppoly joggal avatkozhatik mesterségükbe, mint ők maguk, a céhek által megcensurázott mesterek. Sőt e «jöttmentek» olcsóbban adva gyakran silányabb készítményeiket, megfosztják a régi mestereket, egykori vevőiktől. Ne ütődjünk tehát meg, ha a régi vállalkozó, birokra kelve a rázúduló új bajokkal, küzködve a rendezetlen munkásviszonyokkal, melyekkel szemben lefegyverzettnek érzi magát: ősi balvéleményeit nem tudja egyszerre lehántani magáról, hanem inkább megrögzik azokban, s elkárhoztatja a modern rendszert, melyet megsokasodott gondja és terhei egyedüli kútforrásának tart.

Önsegély-e vagy állami gyámkodás? Ez a kérdés az ipar terén. Kormányunk idegen mintára, az előbbi szándékolta előmozdítani, míg iparosaink az utóbbiért sóvárognak. Azonban haladjanak csak előre iparosaink, feszített erővel, a vállvetett önsegély töretlen útján, - majd járható lesz az. Ne panaszkodjanak ott, hova mély, intensív gondolkodás, szakképzettség és akarat szükséges. Mindenekfelett ne az iparszabadságot okolják a szerteszét tátongó friss sebekért.

A kényelmes múltat, melyet Egyiptom húsos fazekainak nevez a szentkönyv, hiába óhajtjuk, úgysem szerezhetjük vissza. Vessük hát el a gondját. Igyekezzünk inkább hatványozott erővel működni szebb és boldogabb jövőnkön. Üzletembereink világosan látják, hogy a nyomdászat nálunk nagyobb mérvben működik, mint a mennyit megbír az a meder, mely e tevékenység fölvételére van hivatva.

Hova forduljanak tehát nyomdászaink? Szorongatott állapotukban mi a teendőjük?

Mivel kevesebb a hazai megrendelés, mint amennyit kiállíthatnának, s a nyugaton a fejlettebb műiparral nem versenyezhetnek, forduljanak keletre! Oda, hova nyomdászatunk történelmi múltja is utalja őket.

XV.

*Kelet népe Keleten. - Georgia s Örményország első nyomdait Tótfalusi szereli föl.
- II. Rákóczi Ferenc magyar ügyvivője állítja föl az első török nyomdát. - A mufti
fetfája, a szultán rendelete. - Ibrahimnál, Konstantinápolyban megjelent művek. -
Boszniába egy zimonyi iparos viszi be a nyomdászatot. - A szerb államnyomda. -
A landorfejérvári könyvnyomdász-egylet a buda-pesti mintájára alakult.*

Irodalmunkban egészen figyelmen kívül hagyott, nevezetes művelődéstörténelmi tény azon roppant nagy hatás, melyet nyomdászatunk, a tőlünk keletre eső országokra gyakorolt. Magyarországnak helyfekvésénél fogva nagyszerű, dicső feladata volna kelet civilizálása, s valóban, ha a múltban nemzeti művelődésünk minden tényezője annyira betöltötte volna e hivatását, mint a nyomdászat: biztos reményünk lehetne, hogy e tekintetben sem fog megelőzni bennünket német, francia s más idegen szerzet.

Kelet nyomdáinak szervezése jórészt tőlünk indult ki. Említettük, hogy Tótfalusi szerelte föl Ázsiában az örmények, szamaritánusok és georgiaiak első nyomdait. Meg is énekli érte Pápai Páriz:

Becsés szép munkája Ázsiára mene;
Georgia országnak nagy fejedelme
Illy szándékkal lőn, hogy új dolgot kezdene.

Tudniillik állítna egy typographiát,
Szemlélvén idegen nemzetek példáját,
Metszené ki az ő betűjök formáját,
Követvén született nyelvének mivoltát...

Futtyák levelei széllyel Hollándiát
Minden felé viszik azoknak a párját;
Kis Miklós megértvén király akaratját,
Betűk metszésére megindítja ujját.

Új dolgot próbála, de véghez is vivé,
Idegen betűknek formájokat vévé,
Király kívánságát dicsérettel végzé,
Melyért hirt, nagy nevet, jutalmát is nyeré.

Maga Tótfalusi Apológiájában így ír e tárgyról: «Hol vagyon Amsterdamhoz képest Armenia? Azoknak sokat szolgáltam. Hol vagyon Georgia? ad radices Caucasi. Azoknak soha nem lévén nyomtatások, hanem mint a törökök, csak manuscriptummal élvén, reá vette magát a királyok, és le irván az alphabetumot, és valami contextust, úgy küldötte nékem Amsterdamba. Én pedig nem adpróbálván azt a formát, más, módosabb betűket csináltam nékiek, mellyen igen örültenek.»

Bizony, a törökök még ezután is jóval, s mindaddig «manuscriptummal» éltek, míg egy magyar ember erélyével, eszével és szakképzettségével kivitte, hogy fölláthatá számukra az első nyomdát.

A törököket a nyomda használatától II. Bajazet szultán 1483-ban, I. Szelim 1515-ben eltiltotta. E tilalmat senki sem szegte meg egész a XVIII. század harmadik tizedéig. Ekkor

azonban III. Achmed szultán párisi követének Mehemetnek, fiával, Szeid effendivel, együtt, volt alkalma csodálni és méltányolni a nyomda áldásait; el is határozták, hogy bármi áron, de behozzák azt hazájukba. Visszajövet, Konstantinápolyban egy tanult magyar emberrel ismerkedtek meg, ki vállalkozott a terv kivitelére.

E magyar ember keresztyén neve elveszett, csupán annyit tudunk róla, hogy II. Rákóczi Ferenc ügyvivője volt a portán. Mikes Kelemen sem említi e honfitársát, ki renegáttá lett, s az Ibrahim név mellé baszmadzsi vagyis nyomdász melléknevet vett föl. E magyar egy emlékiratot dolgozott ki, melyben a nyomdászat minden elképzelhető hasznát szem elé tárja. Emlékiratát pártfogói, Mehemet s fia, Ibrahim nagyvezérnek mutatták be. Közös folyamodványukat a tudománykedvelő pasa-nagyvezér szívesen fogadta. Az ő jó akarata azonban csak előmozdítá az ügyet, véglegesen nem ütheté nyélbe. A dolog megoldásához szükséges volt még megnyerni a muzulmánok vallási főnökének, Abdallah effendi főmuftinak a beleegyezését.

A mufti fetfát, vagyis kedvező véleményt adott, melynek erejénél fogva, III. Achmed szultán 1727. július 15-én aláírta a rendeletet, mely nyomda állítását megengedi az ottomán birodalomban.

Igen érdekes ezen edictum előszava. Miután előadja az írás nagy előnyeit, s hogy a könyvtárak lerombolása előtt mennyire virágzottak a tudományok keleten; áttér a számos kéziratok szétszóratására. Ezekből csak igen kevés példány maradt fenn, s a szultán hozzáteszi, minő nehéz a kéziratokról pontos és szabatos másolatokat venni, és a könyvek ritkasága, drágasága, mennyire útjában áll a humánus ismeretek elterjedésének. Hogy tehát Ő Felsége e bajoknak elejét vegye, Szeidet és Ibrahimot nyomda állítására hatalmazza föl, melyben bölcsészeti, orvostani, csillagászati, földrajzi, történelmi és minden egyéb tudománybeli munkákat bocsásanak közre. Mindazáltal, hogy a muzulmánok vallásos fogalmait ne zavarják, szigorúan megtiltatott a korán, a próféta szóbeli törvényeinek, értelmezéseinek és a jogi könyveknek nyomtatása.

A nyomdászat bevitelére Törökországba, nevezetes jele a törökök közeledésének, a nyugati művelődéshez. Ez időben az európai és az ozmán politika szorosabban fonódott össze mint valaha, s e viszonyok elmaradhatlan következménye, a nyugati képzettség hatása a keletre, mind inkább mutatkozni kezdett.

A Konstantinápolyban legelőbb nyomtatott művek is ezt az irányt mutatják. A törökök, úgy látszik, azon kori állapotaikról iparkodtak fölvilágosodni, a rájuk nézve legfontosabb európai tengeri hatalmak és Persia történelme, szervezete, politikája megismerése által.

Ibrahim sajtója 1141-ben (1728) a Vankuli által fordított Dzsevhéri arab szótárának (két kötet ívrétben) kiadásával megkezdvén működését, ugyanez évben, Hadzsi khalfa, az ozmán tengeri háborúk, majd, 1143-ban (1730) a khalifák történetét (kis ívrétben) nyomatta ki. Timur története Nazmizadetól, Ó- és Új-Egyiptom története (negyedréte) Szuheilítől, s Amerika története Krusinskitól, 1142-ben (1729) jelentek meg. Ugyanekkor adta ki Ibrahim a Krusinski, II. Rákóczi Ferenc gyóntatótyja által latin eredetijéből törökre fordított persa és afgan háborúk történetét.

A magyar származású Ibrahim baszmadzsi maga igazgatta nyomdáját. Ámbár nagy tiszteletben és pazar díjazásban részesíté őt Achmet, még sem lett bántódása az 1730-ki forradalom alatt, mely pártfogóinak, a szultánnak letételével és a nagyvezérnek halálával végződött.

Ibrahim üzlete ezután még sokáig virágzott. Összesen tizenhat vagy tizenhét munka került ki sajtójából, melyek közül az iránytű használatáról (sur l'usage de boussole) és a harctanról⁷ szólóknak, ő maga volt a szerzője. 1154-ben (1741) jelent meg legnevezetesebb munkája, melyet Dubski németre is lefordított, 62 negyedréti lapon; címe: «Ahvali ghazavat der Dijari Boszna», vagyis a Boszniában kivívott győzelmek története, Ibrahimtól, a konstantinápolyi első nyomda igazgatójától.

Legkitünőbb nyomtatványa Holdermann jezsuitának 1730-ban, negyedréten kiadott munkája. E műnek némely példányain, a levelek aranyos szegélyűek, némelyek keleti módon, különböző színű papírosra nyomtatva.

A magyar Ibrahim nemcsak alapítója, szervezője, hanem egyedüli fenntartó-eleme, éltető lelke volt az első konstantinápolyi nyomdának. 1746-ban történt halála után harminchét évig szünetelt a könyvnyomtatás Konstantinápolyban.

Szerajevóba, Bosnyákország fővárosába a nyomdát egy zimonyi könyvnyomdász vitte be, kivel Omer pasa oly szerződést kötött, hogy 45.000 piaszter értékig szerel föl egy nyomdát, melyen török és bosnyák nyelven kormánylapot fog nyomtatni.

Az első becsesebb rác könyvek nálunk jelentek meg. Még a jelen század elején is, legnagyobbbrészt a budai egyetemi nyomda állította ki a szerb könyveket.

Szerbiában csak 1830-ban alapította meg Miklós cár az államnyomdát két darab oda ajándékozott könyvsajtóval. E nyomda azóta Ausztria, Németország, Svájc és Magyarország ipartermékei igénybevételével rendeztetett be. A papírszükségletet leginkább Hermaneczról és Fiuméból fedezi.

Az államnyomda művezetője, valamint személyzetének jó része, hazánkban képezte ki magát; egy részök ide is való. Ez a körülmény, s nem valami nemzeti rokonszenv fejti meg, hogy Szerbiában, a landorfejevári könyvnyomdász-egylet múlt év január 7-én, egészen a budapesti egylet mintájára alakult meg.

⁷ Traité de la tactique, publié et imprimé à Constantinople par Ibrahim Effendi, l'an de l'hégire 1141 (1731), traduit du turc (par le baron de Reviczky). A Vienne, Trattner, 1769. kis 8-rét. E művet ugyanazon évben az eredeti kiadás címlapján előforduló török cím elhagyásával, 12-rétben, bécsi keltezéssel, Párisban utánnomatták.

XVI.

A reformatió, nemzeti fejedelmeink pártfogása mellett, megteremti az oláh irodalmat. - Hazánkban nyomatják a legelső oláh könyveket. - A vallásos eszmék korában, dőreség magyarizálásról szólni. - Öreg Rákóczi, az oláh irodalom pátrónusa. - Geleji Katona terve, az oláhok civilizálásáról. - 1630-ban állítják fel az első nyomdát Havasalföldön. - A jezsuiták Buccowval, s a „két kalugyer”. - Pozsonyban nyomatják az első oláh könyvet latin betűkkel. - Magyarország missiója Keleten.

Kelet polgárosításában, mind az amit előadtunk, csupán mulékony, időszaki befolyásunkat jelzi. Nagyobb, valóban elévülhetlen dicsősége nyomdászatunknak, hogy karöltve a reformációval, az oláh irodalmat kezdeményezte, s századokon át táplálta, fönntartotta.

Határtalan szerencse volt a románokra nézve, hogy a XVI. században, a már akkor is míveltebb erdélyi magyar és szász, lelkesedve fogadta a reformatiót s ezáltal közvetve hatott az oláh irodalom megszületésére. E nélkül, nem tudjuk, mikor szabadult volna meg isteni tiszteletük a szlavizmus igája alól, s nem tudjuk, hol állana irodalmuk I. és II. Rákóczi György s Apafi Mihály erdélyi fejedelmek áldozatai híjával.

Erdélyi nemzeti fejedelmeink, szóval, tettel, a legtöbbet áldoztak az oláh egyházi irodalom fölébresztésére, s épen e református magyar fejedelmek által fölkeltett, általuk a szlávtság nyomása alól fölszabadított egyházi irodalom vált szülőanyjává a mostani román irodalomnak.

Az anyanyelvnek isteni tiszteleti nyelvül behozatala mellett viaskodó reformáció hatása vala, hogy az oláh nyelv, legelőbb is hazánkban, Erdélyben vitetett be a templomok s iskolákba még 1550-ben, tehát kilencven esztendővel előbb, mint a reformációtól az erdélyi Alpok által elzárt Moldva-Oláhsországban.

A XVI. században, egyetlenegy nyomda sincsen egész Havasalföldön. A «Repertoriu Bibliographico-Chronologicu » szerint, azon tizennégy darab oláh egyház-irodalmi mű, mely a XVI. század folytán megjelent, kivétel nélkül, mind Brassóban nyomtatott. Ezek közül, a legelső nyomtatott oláh könyvet Psaltirea (Zsoltárok) címmel, Brassóban is fordította, s ugyanott adta ki 1577-ben, Kores György esperes. Korestől még két munka jelent meg 1588-ban. A XVI. század többi, mindössze tizenegy oláh terméke, homiliák, az evangéliumok magyarázata, Mózes öt könyve, imakönyv Lukács Krostel brassai bírótól stb. valamennyien szintén Brassóban láttak napvilágot.

A következő század román irodalom- és nyomdásztörténetét érintve, a Documente istorice című oláh munka, valamint Bretiano János a párisi Opinion nationaleban, s a bukaresti Romanulu hírlapban, nyíltan vádolá az erdélyi fejedelmeket azzal, hogy a megtisztított tudomány ürügye alatt, a magyar nyelvet akarták volna rátukmálni az oláhságra.

E kálvinista uralkodók, szent igaz, hogy megakarták nyerni az oláhságot az evangéliumi vallásnak, de erőszakos magyarosító törekvéseikről csak a mai, nemzetiségi ábrándokkal telített román izgatók beszélhetnek. Meg kellene fontolni ez uraknak, hogy a XVII. század a forrongó vallásos eszmék és nem a vörös nemzetiségek uralkodó százada volt. Ha fontolóra veszik mindazt, amit a kalvinizmusnak s a magyar nyomdászatnak köszönhetnek: bizonyára nem fognak oly kárhozzátólag írni arról a kalvinizmusról, mely nem kötötte magát egy nemzetiséghez sem, hanem világpolgár volt születése órájában.

A Bethlenek, Rákócziak, Apafiak emléke talán még a románok előtt is, más valamire volna érdemes, mint, hogy a gúny és gyanúsítás céltáblájául állítva föl, arra eregessék mérges nyilaikat. Tekintsük meg a valót, derítsük fel a történelmi tényállást, s a nyílvesszők, mint Priamuséi, erőtlenül fognak lehullani ama nagy fejedelmek árnyéka elé.

Bethlen Gábor fejedelem, értelmes emberek által 1617. táján fordíttatta az Isten beszédét oláh nyelvre. De a kinyomatásra sem ideje, sem alkalma nem volt.

I. Rákóczi György lángoló hitbuzgalma összes erejével pártfogolta az erdélyi oláh könyvnyomdászatot. 1640 táján oláh nyomdát állított fel Gyulafejérvárott, melynek célja volt, a protestáns hitigazságok megismertetése a «superstitiókkal eltelt oláhsággal». E nyomda első terméke Evangelia cu tilcu (evangyliomok, jegyzetekkel) 1641-ben, ívrétben jelent meg; ezt követte Cacania, azaz, evangyliomok magyarázata.

Az öreg Rákóczi költségén, 1648-ban jelent meg Gyulafejérvárott a Noul testament (Új testamentum). E munka már négy évvel előbb elkészült, mutatja Rákóczinak «Datum Tokaj 27. die Augusti Anno 1644, reggel 6½ óra után» írt levele nejéhez Lorántffy Zsuzsannához, melyben a többek közt ezt mondja: «Az mely olá pap az új testamentumot olá nyelvre fordította, adasd ötven forintot neki, posztót egy dolmányának valót, de ezt is püspök uram kezében adasd, édesem.»

A fordító, Sylvester Ermanák, az akkori oláh püspök pedig Simionu Stefán, ki ez új testamentumot idősbik Rákóczi Györgynek ajánlotta. Ajánló levelében mondja, hogy «a fejedelem a fordításra tudós embereket, a nyomtatásra ismét bölcs mestereket kerestetett, s költséget nem kímélvén, egész typographiát állított fel, hogy akik országában volnának azokkal az Istent egyenlő indulattal tisztelhetné.»

Az eszmék terjesztésének lehet-e nemesebb, humanusabb és keresztyénibb módja, mint valamely népnek saját nyelvén bibliát adni kezébe? Midőn egyetlen hatékony eszköz az, hogy: itt az írás, nemzeti nyelveken, olvassátok, vizsgáljátok s ami jó, azt megtartsátok. Hiába, nem lehet azt elvitatni, hogy a reformáció s épen a kalvinizmus, fogalmában, társadalmi hatásában, s történeti lefolyásában, külön-külön minden nemzetnél mindig elősegítette, mindig szilárdította az anyanyelv uralmát, a nemzetiséget, a nemzeti művelődést.

Szükségtelen hazánk példájára utalnunk Rákóczi védelmében. Az ő szíve legbenső rejtekét, titkos intentióit is kitárja, Gelei István erdélyi református püspöknek, a vallási dolgokban jobb kezének, azon tervjavaslata, melyet «Actum Albae Anno 1640. 22-a Septembr.» eleje terjesztett.

E nagy becsű történelmi okmány, mely a gyulafehérvári püspöki oklevélgyűjteményből tétetett közzé: minden kétséget eloszlató válasz az oláh rágalmakra.

«Egynehány punktumok - írja Geleji - amelyekre Milovitius uramnak hittel kelletik magát kötelezni, hogy ha a mi kegyelmes urunktól a vladikaságot meg akarja nyerni.

1. Hogy itt maga mellett, vagy ahol alkalmatosnak ítéltetik, egy jó *oláh scholát* erigáljon...
2. Hogy *typographiát, és typographus legényeket* tartson, kikkel mind az ő ecclesiájoknak, s mind scholájoknak épületére kívántató szükséges könyveket nyomtattasson.
3. Hogy az *idegen nyelven való birbitelést az alatta leendő papokkal elhagyassa*, hanem minden isteni szolgálatot vélek a paraszt község előtt magok nyelvén, azaz: *oláhul tétessen*.
4. Hogy minden vasárnap kétszer: szerdán, pénteken, *oláhul* egyszer-egyszer prédikáltasson.

5. Hogy a mi mindennapi könyörgésünket,... *oláhra fordítatván leírassa, kinyomtattassa* és minden helyeken az ő gyülekezetekben elmondassa.

6. Hogy a mi *oláhra fordított énekinket*, melyekkel a karánssebesiek és lugosiak élnek, leírassa, *kinyomtattassa* és gyülekezetekben minden nap predikáció könyörgés előtt, és után, énekeltesse.

7. Hogy immár *oláhúl fordítatott katechizmusokat kinyomtattassa*, és a gyermekeket s leánykákat szabott órákon reá taníttassa», stb. stb.

Van-e még aki magyarizálást vethetne Rákóczi szemére?

Bizony-bizony, százalmas elfogultság, vagy mély tudatlanság, de mindenesetre eszmezavar kell ahhoz, hogy oláh írók efféléket komolyan tudnak állítani.

Gyulafejevárott, 1642 és 57-ben oláh káté, 1651-ben a fejedelem költségén nyomtatott zsoltárok hagyták el a sajtót. A káté második kiadása után azonban, az oláh nyomda szünetelni kezdett. Vagy az 1657-ki dúlások pusztították el a műhelyet, vagy pedig felügyelőinek gondatlansága.

Apafi Mihály fejedelem ugyanis, ezt az utasítást adja ki 1674. jun. 14-én Gyulafejevárott: «Azonban pedig ő kegyelmére (Tiszabecsi Gáspár református püspökre) bíztuk azt is, hogy a mely oláh typographiát szerzett volt idvezült Rákóczi fejedelem, felkerestesse és felcikáltassa azt is, hová lett és most hol lehetne és hol volna.»

E szünetelés közben, Szász-Sebesen támad oláh nyomda, hol 1683-ban a Sicrinu de auru (arany szekrény) adatott ki. Két év múlva ismét megindul a fejevári nyomda tevékenysége, s tart az még 1699-ben is. Schaguna szerint Nagy-szebenben szintén nyomtatott egy oláh könyv 1696-ban.

A XVII. században megjelent oláh könyvek összes száma 73. Ezek közül hazánkban tizenegy, Moldva-Oláhországban 62 állíttatott ki, melyek nagyobb része vallásos könyv. Ilyen című is van közöttük: Respunsuri ale lui Varlaam Mitropolit contra catechismuli calvinescu de la 1642, vagyis Variám metropolita felelete a kálvinista káté ellen; de, ismételjük, olyan nincs, mely a magyar nyelv erőszakolásáról még csak említést is tenne.

I. Rákóczi György közvetett hatást gyakorolt még az első oláh nyomda fölállítására is. Máté Basszaráb, kit Rákóczi segített a vajdaságra, hozatta Oláhországba a legelső nyomdát 1630-ban, s azt a Sz. Agora zárdában állíttatá fel. Rákóczival folyton érintkezésben állván, valószínű, hogy ennek tanácsára, s ösztönzésére vitte be 1640-ben az idegen szláv helyett, az oláh nyelvet a templomok és iskolákba. S ő általa buzdíttatva tette ugyanezt Farkas (Lupuj) Vazul moldvai hospodár, ki még ugyanez évben, országa fővárosában, Jászvásárban (Jassy) nyomdát szerelt föl.

Igy teremte meg a reformáció az oláh irodalmat nemzeti fejedelmeink pártfogása mellett. A XVIII. században, az uralomra vergődött jezsuitizmus, tapasztalva minő hatalmas fegyver a nemzeti nyelv a reformátorok ajkain, valamint magyar nyelvünket, úgy a már készen kapott oláhot is eszközül használta célja, a görög-katholikus egyház megalapítása, elérésére. Midőn azonban a szép szó s fényes ígéretek nem használtak, midőn az egyesült püspökök tekintélye eloszlott «ekét kalugyer», Bessarionis és Sofroni megrázó szónoklatára: akkor a jezsuita az erőszaktól sem irtózott, s Buccow nehéz lovassága és pattantyúsai keresztül-kasúl járták fel az országot.

Egyébként, a jezsuitákról tartozunk megvallani, hogy az oláh nyelvet ők sem üldözték, sőt magyar jezsuiták írtak e században oláh tan- és vallásos könyveket.

A jezsuiták birtokukba ejtven a gyulafejevári oláh nyomdát, annak utolsó terméke gyanánt 1702-ben ily című munkát adtak ki: Catechismul romanescu de par. Pavel Barani Jezuitul, azaz Román káté Bárányi Pál jezsuita atyától.

A következő évben a jezsuiták, az oláh nyomdát székhelyükre, Kolozsvárra tették által. Ott működött ez, egész 1744-ig, midőn Becskereki Mihály jezsuita, a legelső oláh abc-t írta és nyomatta ki. A nyomdát aztán, még ez évben átköltöztették Balázsfalvára.

Balázsfalván a nyomda helyreállítója (restaurator) és megnagyobbítója, Páldi Székely István, a kolozsvári ref. collegium nyomdásza. A felszerelés költségeit bisztrai Aaron Péter, magyar nemes, fogarasi görög-egyesült püspök viselte, ki itten, három latinul és oláhul írt saját művét nyomatta ki. A század végeig Balázsfalván 32 darab oláh munka nyomtatott.

A jezsuiták Nagy-Szombatban is szereltek föl oláh nyomdát; bizonyítja ez a könyv: Catechismul seu invetitura christinésca, din Slavona. Sabata mare, lunga Presburg in Ungaria, azaz Káté, vagy keresztyén tudomány, szláv nyelvből. Nagy-Szombat, Pozsony mellett, Magyarhonban, 1726.

Budapesten, már 1782-ben jelent meg, Klein Sámuel értekezése a bøjtről (Disertatia de post). Majd, 1798-ban, az 1744-ben Kurzbeck János által Bécsben állított nyomda ide tétetvén át, az ezzel egyesített egyetemi nyomdában nyomtattak ki több egyházi és világi könyvet. Budapesten összesen tíz, Temesvárt (1784-90) három, Nagy-Szebenben 13, Brassóban két oláh mű adatott ki. Egész Magyarországon 60, míg Moldva-Oláhországban e században, csupán eggyel több, vagyis 61 mű jelent meg, öt helyen.

S ez a 61 munka is, minő siralmas kiállításban lépett a közönség elé, megmondja Sulzer, a román ügyek alapos ismerője s elfogulatlan bírálója: könyveik - úgymond - merőben egyházi könyvek, a bukaresti és jászvásári metropoliában, saját betűikkel nyomtatvák; de ezek oly összefolytak, piszkosak, formátlanok s olvashatlanok, hogy egyik betűt a másiktól bajosan lehet megkülönböztetni.

A múlt században, a legszebb műszaki kiállítású oláh könyvek hazánkban jelentek meg. Itt voltak kitűnőbb íróik is.

Sinkai és Klein Sámuel, rosz-csűri pap, legkülönb nyelvtanaik írói, dr. Molnár János, Szebeni Péter, bisztrai Aaron Péter és kápolnok-monostori Babb János fogarasi püspökök, szebb nevet szereztek maguknak az oláh irodalom művelésében, mint a két Vacarescut kivéve, bármelyik román író Moldva-Oláhországban.

Századunkban, a magyar-oláhok fönn tartják ugyan meg szellemi fensőbbiségüket a nagy-románok fölött; de a román könyveknek már három-ötöde Romániában nyomatik.

De azért ami előhaladás történt a román nyomdászatban, azt mégis nekünk köszönhetik szomszédaink. Legnevezetesebb újítás volt e téren a pozsonyi nyomda uttörő kísérlete: a cyrilli betűk helyettesítése latin betűkkel. A legelső, latin betűkkel nyomtatott oláh-könyv, az angol biblia-terjesztő társulat által Pozsonyban nyomtatott biblia!

Az oláh irodalom századunkban nagy lendületet nyert. A legelső román lap, a Curieru 1829-ben Bukarestben, rá öt évre a második, Gazeta Transilvaniei címmel Brassóban jelent meg, mely, miként az oláh Wlád mondja, «*az összes román nép fölvilágosítására egy negyedszázad óta szerfelett nagy hatást gyakorlott*». E lapot nagy fontosságra emelte alapítója s szerkesztője, később főmunkatársa, a hírneves Baritz György, a zernyesti papírgyár igazgatója. A század folyamában piacra került román könyvek mindössze legföljebb 5000-re mennek, melyeknek legalább egy-harmada, hazánkban, Budapesten, Nagy-Váradon, Szebenben, Balázsfalván, Brassóban, Naszódon, Aradon nyomtatott.

Ötezer könyv, nyolc millió román vagy oláhra - bizony csekély szám. De a budapesti (Petru Majoru), erdélyi és aradi nyelvmívelő társulatok, talán szebb eredményt fognak kivívni. Terjesszék is a világosságot, de ne feledjék soha amaz üdvös forrást, a magyar reformációt, mely bölcsője volt hajdan irodalmuknak, s első kezdete nemzeti létük új korának.

Mi se feledjük, hogy Keletet amint a múltban, némileg mi vezettük be a művelődés tornácaiba: azonkép, a jövőben is, a mi hivatásunk volna, azt a polgárosodás magasabb lépcsőire segíteni.

Helyes külügyi politika, de még inkább Magyarország szellemi és anyagi előhaladása képesít bennünket e missió megoldására, más szóval, ezt csak úgy tölthetjük be, ha magunk is szakadatlanul megyünk előre a civilizáció útján.

Ez állításunkra kéznél van az igazolás.

Műiparunknak aránylag egyetlenegy ága sincs annyira kifejlődve, mint a nyomdászat, s tényekkel bizonyítottuk be, hogy ez az egyetlen iparágunk, mellyel képesek valánk Kelet civilizátoraként föllépni. Ha iparunk egyéb ágai, valamint kereskedelmünk Keletre irányul, s fölismerve valódi hivatását, érdekeit összefűzi a Balkán félszigetével: ez lesz talpköve nemzetünk fönnmaradásának és virágzásának.

Mert, amint hajdan, a politikai szövetezések és ellenkezések a vallás, a múlt századtól mostanig a nemzetiség irányelvei szerint alakultak: úgy napjainkban, mindinkább kezdenek a kereskedelmi s iparos érdekektől függeni.

Ma már nem azok a valódi szövetségek nemzet és nemzet között, melyek az «entente cordiale» kijelentését tartják szükségesnek, vagy amelyeket pusztán elvek tartanak össze: hanem amelyeknek közérdekei egyeznek.

A nyomdászat s a nyomdászok voltak úttörői a magyar reformatiónak, majd legalább közvetve, az ország politikai szabadsága kivívásának legfőbb tényezői; - a változott viszonyok között, első sorban ezek vannak hivatva Magyarország keleti missiójának megvalósítására.